2 экз.

Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 6 (15444) ◆ 1995 чылдың январь 12, четверг ◆ Ат салган шагы 22.15. ∻ Садар өртээ 300 рубль.

Кыштаглаашкын—хүннүң айтырыы

«ЧАА ОРУКТУҢ» МАЛЧЫННАРЫНДА

Эрзин кожууннуң «Чаа орук» коллективтиг ажыл-агыйының малчыннары кышка баш удур эки белеткелдиг киргенинден кыштаглаашкынны багай эвес эрттирип турар. Ажыл-агыйның 66 кодан малының 55-и хой. Ооң иштинде төрүүр 24 кодан бар. Ажыл-агый ниитиниң малынга четчир саңныг мал чемин белеткээн, саваңны чаңгыс черде мөөңнеп сараттап алган. Чулуктуг эңне хөй сигенни Тарлашкын-Аксындан болгаш Көжээлиг-Булуңнуң сугаттыг шөлдеринден алган.

Ажыл-агыйның мурнакчы малчыннары Байыр Мандал, Свердов Хайың, Анай-оол Долгар, Очур-Хөө Хорлуу болгаш оон-даа өскелер боттарының күжү-биле 20-30 тонна чедир эки шынарлыг сигенни белеткеп, кажаа-хорааларын баш удур септеп-селип алганындан оларга кыш коргунчуг эвес болуп турар.

Кожууннуң девискээринде улуг соок чок болганындан ниитизи-биле амгы үеде ажыл-агыйда кыштаглаашкын эки эртип турар. Төрүүр коданнарга массалыг мал оолдаашкыны март эгезинде эгелээр. Мурнуку чылдарда мал оолдаашкыны март эгезинде эгелээр. Мурнуку чылдарда мал оолдаашкыны январьның кончуг соогунда болуп, малдың чаш төлүнүң дорутуушкунунга багай салдарны чедирип турганын барымдаалааш, дуржулгалыг малчыннарның үлегери-биле мал оолдаашкынын март айда кылдыр таарыштырганын чогумчалыг деп көрген. Практика ону бадыткаан. Ажыл-агыйның малчыннары, өске черлерниң кедээ ишчилери дег, ай-айы-биле акша-шалың албайн турза-даа, коллективтиг ажыл-агыйның баштаар чери оларга далганны, тарааны хире-шаа-биле берип турар.

Чиш хереглээн малчыннар тевени, чылгы малды чиик өртек-биле шалың орнунга ап турар.

Кышкы үеде малчыннарның база бир кол айтырыы — суг. «Чөөгей» болгаш «Бай-Хөл» кооперативтерниң суг сөөртүр чолаачылары Вадим Сонам-оол, Николай Мандал эрес-кежээ ажылдап, малчыннарга мактадып турарлар.

Кызыл-оол КУУЛАР.

Бай-Даг суур.

ЧАА ТУРГУСТУНГАН «САЙЛЫГДА»

«Тыва кобальт» комбинаттың буурап дүшкени-биле Хову-Аксының ажылчыннары ажыл чок артканнар. Ынчангаш 1000 ажыг ажылчыннарны канчаарыл, каяа, кандыг ажылга хаара тударыл деп айтырыг кожууннуң чагырга черинге тургустунуп келген. Ажыл чоктарны ажылга хаара тударының айтырыын чедимчелиг шиитпирлээр дээш чагырга чери элээн хемчеглерни алганын демдеглезе чогуур.

Эрги суурнуң баазазынга чаа «Сайлыг» коллективтиг ажыл-агыйны тургускан. Бо ажыл-агыйны тургузарын Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызы деткип, тодаргай дузаны чедирген. Ажыл-агыйны тургузуп турда, Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем сайыдының оралакчызы Начын-оол Донгакович Балчый-оол аңаа сургакчылап барып, тодаргай дузаны чедирген.

Ам ук ажыл-агый бут кырында туруп эгелээн дээр болза частырыг болбас. Ында ам бо хүннерде ниитизи-биле 21 ажылчын ажылдап турар. 1994 чылдың апрель айның 20-ден эгелеп, ажыл-агыйны башкарарын мооң мурнунда геологтар партиязын баштап турган Александр Филиппович Карповка дааскан. Карпов ол хүнден эгелээш ажыл-агыйже шилчип, бергедээшкиннерни эртип, ам харын шору шуудап эгелээнин чугаалаар болду. Оларның ажылдап орар конторазынга чеде бээривиске, чылыг-чырык-даа, делгеми-даа кончуг. Даштында херим иштинде геологтарның ажыглап турганы гаражтары хевээр. Ону ам совхозтуң механизаторлары ээлеп алган. А конторазының аксында «РРП-18» деп бижип кааны хевээр турар болду.

— Ол чүге ындыг чоор — деп Александр Филипповичиден айтырарымга ол мынчаар харыылаан кижи:

— Бис мында, ажыы-биле чугаалаарга, чажыт байдалда чурттап, ажылдап, геологтарның конторазын-даа, гаражтарын-даа ажыглап турар улус-тур бис. Чоокта чаа Саян артындан чиңгине директор чедип келгеш:

— Ажылдап, чурттаар дээн улус болзуңарза садып алыңар — дээш, чоруй барган.

—А бистерде ону садып алыр акша кайда боор.

Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызында ону төлептер хире акша-төгерик база чок. Ынчангаш кулакты кызып алган, ажылдап чоруп турар улус болду. Ынчанмайн канчаар, чогуур ээзи чедип келгеш, та кажан үндүр хөөглептер чүве, баш муңгаш херек. Ажыл-агыйның удуртулгазы бо чылын 480 баш хойну, 10 бүдүрүкчү кошкарны садып алган, «Дүвүрең» деп черде кыштадып турар. Ооң кадарчызында Сайын-Хөө Монгуш ак сеткилдиг ажылдап эгелээн. Ам чүгле электри чырыы чок. Электриктер чедип кээр болган, оларны манап орар директор болду.

Эрткен чылын тарааны мүнне тараан, оон эвээш-даа болза дүжүттү алган. Келир частың тарылгазынга ажыглаар 72 тонна арбайны, 8 тонна суланы, 4 тонна рапсты үрезин кылдыр уруп алган. Сулага ам-даа 20 тонна четпес. Ону өске совхозтардан чугаалажыр, тывар бодап турарын Карпов дыңнатты.

Келир чылын кызыл-тас тарывас деп шиитпирлээн, чүге дизе кызыл-тас бо девискээрге чедир бышпас болган. Эрткен чылын 215 га черге суланы тараан. Бир эвес ол сула чедир бышкан болза, ооң дүжүдү канчаар-даа аажок бедик болур ийик. Ажаап чадап турда хөй кезии хар адаанче кирген харааданчыг.

Ол ышкаш уксаалыг 50 хунажыннарны садып алган, оларны Үштекте кыштадып турар. Кадарчылары — Вячеслав Агбай-оол, Анатолий Болчинмаа. Инектерниң деңгилдези эки, сиген-ширбиш четчир. Саваңны доктаамал сөөртүп чедирип турар.

Ам бо хүннерде ажыл-агыйның тускай эртемниглеринден кол агроном тывылбайн турар. «Мен бодум геолог кижи болганымдан, агроном кижи ыяап-ла херек апаар» — деп дарга чугаалап орду. Ынчанмайн канчаар, агроном чокта, тарылганы башкарары берге-ле ыйнаан. Амдыызында кол зоотехник, механик, бир бухгалтер, кадрлар килдизиниң эргелекчизи база Карпов боду конторада ажылдап турар улус болду.

Бо чылын мал чеминге 350 тонна сигенни белеткеп алган. Саваңны шөлден сөөртүп чедирип турар. Коллективтиг ажыл-агыйның балансызында беш «ДТ-75», 4 «МТЗ» маркалыг тракторлар, бир «Нива» деп комбайн, ийи «ГАЗ-53» маркалыг машина санаттынып турар.

— Четпес-ле чүве чүл дээрге, ажылчыннар чүгле октябрь айның шалыңын алган. Кассада акша-төгерик чок чүве болганда, ам канчаар деп, шыдажыр апаар. 1995 чылда хөнүп ажылдай берзивиссе, акша-төгерик тыптып кээриниң магадылалы турар чадавас. Кол-ла чүве ундарап болбас ужурлуг бис — деп А. Ф. Карпов чугаалап олурар.

Савый-оол ООРЖАК.

БАЙДАЛ НАРЫН

Чөөн-Хемчик кожууннуң колхоз, совхозтарында база коллективтиг бүдүрүлгелеринде мал кыштаглаашкыны кандыг чоруп турарыл? Декабрь айның ортандан бээр кайы-даа ажыл-агыйларда хар кылын дүшкен. Ооң-биле кады сооктуң тыныжы улам дыңзаан.

Ниитизи-биле кыштаглаашкын нарын байдалда чоруп турар. Ажыл-агыйжы эвес, шүшпең, сандаргай чоруктар ажыл-агый бүрүзүнде бар. Мал кыштаглары чедир септеттинмээн, чамдыктарынга хол безин дегбээн. Электри удазыннары безин шөйдүнмээн мал кажаалары база бар. Фермаларда инектер төрүп турар, бызаалар тургузу азыраар кажаалар соок, ойбак-дежик. Малдың ёзулуг азыралынче ам-даа кирбээн. Улуг кажааларның эжиктери чылыглаттынмаан, соңгалары ажык хевээр. Ону дуглаар чуга пленкалар тып албаан. Бода болгаш шээр мал коданнарында сугарылга орта чорувайн турар, ол-бо чылдактар-биле суг сөөртүлгези үзүктелип турар апарган.

Кожууннуң ажыл-агыйларындан «Кызыл-Чыраа» совхозта байдал аажок дүвүренчиг. Хар кылын дүшкен, ам-даа чаап турар. Сесеге, Комбужакта кыштагларның одарларынга хат хадааны-биле хөртүктээн. Ооң уржуундан суг сөөртүлгези үзүктелген.

Күзүн күрүнеге эът кылдыр дужаары-биле кыраан хойлар, өшкүлерни семиртип турган. Ол-бо ажылдарга чардыккаш садып четтикпейн барган. Ол хой, өшкүлерниң байдалы бергедээн: азыраар чем база чок, өшкүлер ийи-чаңгыстап өлүп эгелээн.

«Шеми» коллективтиг бүдүрүлгеде байдал база аажок берге. Хунажын инектер соок кажаада туруп турар. Ферманың кайы-бир чылыг кажаазынче көжүрери чугула. Келир үениң кедилиг малын ынчаар аажылаарга дыка-ла хараадапчыг-дыр. Оларның бирээзи өлгеп боор турар. Дарый хемчээн албас болза, хайыраан инектер соокка алзып, аарып, өлүп хораары мыйда ышкажыл.

«Чыраа-Бажының» Шык-Бажы сүт-бараан фермазында мал кажаалары соок, электри ам-даа коштунмаан. Мал чеминиң сөөртүлгези үзүктелиишкинниг, Иймеден тараа саваңы сөөртүп ап турар. Ферма чоогу Улуг-Ховуда саваңнарны Барыын-Хемчик кожууннуң малчыннарының мал-маганы саза базып турар. Саваң чанында турда-ла, кайы оранчок Иймеден сөөртүп турары элдеп чүве. Кижи бодаарга, чоогунда мал чемин ажыглаар болгу дег, кывар-чаар чүүлдерге кампалгалыг ап.

Өске ажыл-агыйларга бодаарга, «Чыргакы» совхозтуң бода малының ажаалдазы хоомай эвес. Ында 100 ажыг инек-биле 20 бызаа бар, деңгилдези шыырак. Шээр, бода малдың суксун-суггады үзүлбейн турар. Ындыг-даа болза, сес шээр коданда дус чок, электри шугуму четче шөйдүнмээн. Март-оол Кууларның коданында хойларның даваннары тастап эгелээн. Ону чаар эмпер чок боор турар. Мал коданнарында сиген эвээш дүжүртүнген.

Одаар чүүл талазы-биле «Искра», «Хайыракан», «Хөндергей», «Чыргакының» малчыннары бергедээн. Оларның удуртукчулары аазаашкыннарны кылып-ла турар, ол херек кырында бүтпестээш туруп берген. Ылаңгыя машина-техника харыылаар инженер-механиктерниң кылып турар огулуг ажылы көзүлбестээн. Бо ажыл-агыйларда чедир кылдынмаан, чылдырып турар ажылдар-ла хөй.

Харлыг кыш хаарып келген, ажыл-агыйларда байдал дүвүренчиг. Кыш ам-даа узун болгай, мал ажылында тургустунуп келген бергелерни дарый шиитпирлевес болза, эрткен чылгы «хоочузу» катаптаар хире апарган.

Түлүш КАРЫМА.

МУРНУУ-КӨРЕЙДЕН СУЙ-БЕЛЕК

1993 чылда ТР-ниң Чазааның Мурнуу Көрейже найыралчы кады ажылдажылгазының оруун изээниниң соонда кады ажылдажылганың харылзаазын улам быжыглап, Сеулда Сун-Бо-Чым хүрээден лама Ли өг-бүлези-биле Тывада 1994 чылдың ноябрьда-ла чедип келген болгаш бодунуң ажыл-херээниң аайы-биле маңаа он чыл дургузунда ажылдаар керээ чарып, Кызылга чурттаар квартираны садып алган, ажыл-херээн чогудуп турар.

Ийи чурттуң аразынга изеттинген найыралчы харылзааның боттанышкынының херечизи — Тываның өскүс-чавыс, инвалид уругларынга, хөй ажы-төлдүг өг-бүлелер чаштарынга ол хүрээ-хииттиң чорудуп бергени халас идик-хеп аймаан Россияның Уруглар фондузунуң Тывада салбырының даргазы С. М. Ооржак баштаан бөлүк Абакандан барып чедип алган. Ону январь 10-да № 55 магазинде киирзе-даа, тускай комиссия кожууннарже, уруглар бажыңнарынче үлээр.

Нити деңзизи 20 тонна ол хааржактарда келген идик-хеп аймаа 170 ажыг янзы-бүрү аттарлыг.

Өңнүктерниң чорудуп берген үнелиг белээн хүлээп алырының ёзулалынга протестант хүрээ-хииттиң ламазы Ли өг-бүлези-биле кээп, солуннар, телевидение, радио журналистериниң мурнунга найырал, демниг, кады ажылдажылга дугайында чүве чугаалааннар. Тываның уругларынга белекти көрей чоннуң мурнундан сөңнээниниң ёзузу кылдыр, лама Линиң 5 база 6 класстарда өөренип турар оолдары Синэ биле Кивон база ооң кадайы опера артизи, ыраажы Чан-Су олар бир хааржактың аксын ажыткаш, кылагар хаптарда хепти уштуп көргүзүп, оларны Саара Монгушовнага сунган. Ол ёзулалга киришкеннер — ТР-ниң даштыкы экономиктиг болгаш чурттар аразында харылзаалар сайыдының оралакчызы И. Ч. Саая, ТР-ниң чурттакчы чоннуң социал камгалал сайыдының оралакчызы К. С. Дилак болгаш журналистер, ол магазинниң аңаа турган садыгжылары адыш часкап хүлээп алган.

— Тывага, тыва чонга, ылаңгыя бичии чаштарга ачы-буянныг чоруктуң белээ кылдыр чүгле хеп эвес, тыва чонга бурган башкының чылыг сөзүн база эккелдим. Улуг кижилер уругларга үлегер кылдыр боттарын бүгү-ле тала-биле арыг-чаагай ап чорзун, бурганга бүзүреп чорзун деп күзээр-дир мен — деп, лама Ли чугаалап турду.

Мурнуу Көрейниң чонунуң, Сун-Бо-Чым хүрээ-хииттиң чорудуп бергени ачы-буянныг чоруктуң баштайгы белээн чылыг сөстер-биле тыпсып турар үеде лама-башкы Лиге, ооң өг-бүлезинге эки күзээшкиннерни ёзулалдың киржикчилери кылган.

— Кажан чуртумга, Көрейге берге үе турда, чүгле бурганга, эки кижилерге бүзүреп чордум. Ынчан христиан-даа эвес турган мен. Бир-ле хүн христиан шажынның судурун (Библия) номчуп көргеш, ёзулуг-ла ыглап олурдум. Оон эгелээш-ле бурганга чүдүүр, бүзүрээр апарган мен. Тыва кижи чуртун, шажынын, чүдүлгезин хүндүлеп, бурганга бүзүреп чорзун... — деп, лама-башкы Ли катаптап чугаалап турду.

Бичии Синэ, Кивон база оларның авазы Чан-Су Лилер орус дылды өөренип турарлар. Чайын өөреникчи оолдар чуртунга баргаш, өөредилгезин уламчылаарлар. Кыш боорга дедир маңаа кээп, Кызылдың № 3 школазынга орус дылды өөренирлер.

Лама-башкы Ли ол хүн Кызылда дүлей уруглар школазынга база чораан. Дараазында суй-белек кылдыр дүлей уругларга дыңнаар аппараттар дугайында чугааны кылырын ол бодап турар.

Валентина САТ.

● *Эде организастаашкын эгелээн* ●

ШЫН, ЧӨПТҮГ ШИИТПИРЛЭЭР

1995 чылдан эгелеп, колхоз, совхозтарга чээлини бээрин соксадыр деп шиитпирни Россияның Чазаа хүлээп алган. А алган чээлилериниң төлээр хуусаазын ам-даа 10 чылга узаткан.

Бо хүннерде сандарап, хоозурап турар ажыл-агыйларның эде организастаашкыны эгелээн. Оларның саны ниити коллективтиг ажыл-агыйларның 10 хире хуузу болуп турар. Моон соңгаар амыдырап-чурттаарының кандыг оруун шилип алыры, өнчүнүң кандыг хевиринче шилчиири тус черлерде ажылдап, чурттап чоруур кижилерниң нити хуралдарынга шиитпирлеттинер.

Кижи бүрүзүнүң үлүүн шын санаары, техниканы, мал-маганны, черни шын, чөптүг үлежип алыры белен эвес айтырыгларның бирээзи. Ооң артында хөй кижилерниң он-он чылдарда ажылдааның түңнелдери, келир үеде амыдырал-чуртталгазы, салым-чолу база туруп турар.

Бо чугула, харыысалгалыг ажылга Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының ажылдакчыларындан аңгыда, ТР-ниң Чазааның комитеттериниң Дээди Хуралдың (парламентиниң) харыысалгалыг удуртукчулары база ажылдаар.

Болат-оол СААЯ.

«Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында»

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

«Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни киирер:

1. 8-ки чүүлдүң бирги кезээн дараазында эдилге-биле бижиир:

«Хоорайларның болгаш ажылчын суурларның черинге үндүрүгнү Тыва Республиканың Дээди Хуралының бадылааны, социал-культура күчүзүн, девискээрниң төөгүлүг, катап тургузар үнезин барымдаалап тургаш, Тыва Республиканың Дээди Хуралының бадылааны ортумак шалыңнар-биле дүүштүр санаар. Кызыл хоорайга, Тыва Республиканың төвү болганда, бир дөрбелчин метр дээш 132 рубль хемчээлге, Ак-Довурак хоорайга дөрбелчин метр дээш 60 рубль хемчээл-биле (көдээ ажыл-агыйга ажыглалдыг черлерден, а ол ышкаш хууда дузалал ажыл-агыйның чурталга фондузун, хууда база кооператив гаражтарының ээлеп турары черлерден өскезин) санаар.

2. 8-ки чүүлдүң 5-ки кезээн дараазында эдилге-биле бижиир:

«Чурттаалга фондузунуң ээлеп турары (күрүнениң, хөй-ниитиниң, кооперативтиң, хуу) чер дээш, а ол ышкаш хоорайларның, хоорай хевирлиг суурларның база чурттакчылыг көдээ черлерниң девискээринде көдээ ажыл-агый ажыглалының, сад, коллективтиг огород тарып өстүрер база хууда дузалал ажыл-агый черлери дээш үндүрүг акшазын бир дөрбелчин метр дээш 10 рубль хемчээл-биле чер участогунуң бүгү-ле шөлүнден тыртар.

Тыва Республиканың Президентизи
Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай.
1994 чылдың ноябрь 24.
№ 181.

«Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күштүг болдурар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫНЫҢ (ПАРЛАМЕНТИЗИНИҢ) ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының **доктаадыры болза:**

«Чер дээш төлевир дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер киирер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун 1995 чылдың январь 1-ден күштүг болдуруп эгелээр.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.
Кызыл хоорай.
1994 чылдың ноябрь 24.
№ 182.

КАДЫКШЫЛДЫ САДЫП АП БОЛБАЗА-ДАА

«Фармация» бүдүрүлге каттыжыышкынының кол директору М. А. Эренчиннованың биске дыңнадыында сан-чурагайларны көрүпкеш, кижи кайгай бээр.

Эрткен, 1994 чылда ол бүдүрүлге каттыжыышкыны эм-дом садып алыры-биле керээ чарып алган ажылдап турары 200 ажыг бүдүрүлгелерден 3 миллиард 700 миллион рубльге эм аймаан садып алган. Ол кайының бүдүрүлгелерил дээрге, Россияда химфармзаводтар, чоокку болгаш ыраккы даштыкы чурттарда фирмалар болур. Олардан келген эм аймаан Россияда төп бааза хүлээп алыр, а Тываның «Фармация» бүдүрүлге каттыжыышкынынга эм чагыг ёзугаар оон кээр.

Чоңга чыл дургузунда 4 миллиард 500 миллион рубльге эм саткан. Бо санның үстүнде сандан көвүдей бергенинде чөптүг чылдагаан бар. Чүл дизе республика төвүнде болгаш чамдык кожууннарда фитобарлар ажылдап турар болгаш чоңга эм оъттардан эмни белеткеп, садып турар. Эм оъттардан, эм шынарлыг кат-чимистен белеткээн эм-дом аймаан аптекалар тускай белеткеп, чагыг, рецепт ёзугаар чоңга садып турар.

Бирги бөлүктүң, күш-ажыл кылып шыдавастарның ийиги бөлүүнүң инвалидтеринге, төрүмелинден инвалид уругларга, үш хар чедир чаштарга эм халас, ол ышкаш хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге болгаш чурттакчы чоннуң чингелде ап турар оон-даа өске кезээнге эрткен чылын 260 миллион рубльге эмни халаска берген.

Каттыжыышкынга келген эм аймаан кожууннар аптекаларының, эмнелгелериниң чагыын ёзугаар үлеп берип турар.

Валентина МӨНГЕ.

«САГЫЖЫМДА АРТЫП КАЛГАН»

Бөгүн хөгжүм-шии театрынга Т. Ондарга турасклаткан сактыышкын кежээзи болур

— Дүүн кежээ телевизорга Тамара Ондар артистиң «Өпей ыры» деп ырыны ырлап органын дыңнааш, карактарым чаштарын тудуп шыдавайн бардым. Бичии кижи ажы-төлдүг-ле чүве ыйнаан, сыр танывазы кижи мынчаар тыныш ыглап олурда, улузунга кончуг-ла берге чүве ыйнаан...

— Шынап-ла, кончуг-ла талантылыг, ёзулуг тыва шырайлыг уруг-ла болгай. Хөөкүйнү сценадан көөрден башка, билир эвес. Хоюг үнү сагыжымда артып калган-дыр ийин бис ышкаш кырган кадай кижиниң уруу-ла ыйнаан угбакым...

Бо ийи улгады берген кырган-аваларның чугаазын бир чыл бурунгаар магазинге оочурга турган дыңнааш, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Тамара Ондарның каттырымзап ырлап орарын ол-ла олчаан карактарымга чуруп, көрүп турзумза-даа, ооң оолдары, дөргүл-төрели, чаңгыс черге ажылдап чораан эш-өөрү-биле ооң дугайында чугаалажы бээримни черле бодавайн-даа чораан мен. Бөгүн В. Ш. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының сценазында ынак артизивистиң магнитофонга тырттырган үнү дыңналыр-даа болза, ооң оолдары Кежик, Буян Ондарлар, кады төрээн дуңмалары Саяна Монгуш, Кара-оол, Март-оол, Чойган Сааялар театрның, филармонияның, «Тыва» ансамбльдиң артистери-биле мөгейиг кежээзинге киржир.

Театрга чеде бээримге, белеткел чоруп, программаны эгезинден төнчүзүнге чедир көрүп, эң сөөлгү «эдилгелиг сөстү» тургузукчу-режиссер Алексей Ооржак кылган. эки бакты артистер-биле сүмелешкен черинге чеде бердим. Сценада ак шырайлыг, узун чиңге оол флейтага ыңгыладыр ойнаарга, ээп залга хаяларга чаңгы дег хос чаңгыланып турду. Аялга төнген соонда режиссер: «Эр хей, Кежик» — дээрге, оол ам кандыг күүселде болур ирги дээн хевирлиг көрүп турарга, залда олурган концерттиң удуртукчузу акызы Буянга үдеп бээрин диледи. Буян угбазы Саяна Монгуштуң сөзүнге «Авам чок-даа болза...» деп бодунуң аялга бижээн ырызын ырлай бээрге, хөрек-чүрек дойлуп, карак чаштары боттары-ла бадып келбестиң аргазы чок болду...

Талантылыг артистиң оолдары угба, акылары-биле сценаже удаа-дараа үнүп, белеткенип турар аразында эштери-биле чугаалажып, сактыышкындан кылырын дилээримге, олар күзелдии-биле сагыш-сеткилин үлешкеннер.

Анзат Куулар: — Эживис амыдыралга кончуг ынак кижи. Ынчангаш амыдырал төнчү чок уламчылаар деп чүве бо-дур. Бөгүн оон ийи оглу тос дуңмазы, ол оларның эң улуу чораан, бистиң биле кады. Эживистиң амыдыралы, күзеп чораан бодалдары бүдүп чоруурунга ол боор. Улуг оглу Буян пединститутта ырлаар, аялга чогаадыр, а Кежик 7 класс. Ол Новосибирск консерваториязының урап чүүл школазында өөренип турар. Бо күзүн Германияже чалаткан, ынаар чоруурунга белеткенип турар.

Бо кежээниң кол-ла сорулгазы — эживистиң чырык адын мөңгежидери, ындыг талантылыглар бистиң чүректеривиске мөңгези-биле артар ужурлуг.

Бистиң, Тамараның эш-өөрүнүң, бир күзели — эживистиң оолдарынга деткимчени көргүзери. Чок, дөргүл-төрели, эш-өөрү дузалашпайн турар деп бодай бербеңер, ол ындыг эвес, кижи өзер дижир болгай. Кежик Новосибирскиде стипендия безин албайн турар, баар-кээриниң орук өртээ талыйып барган. Школаны доозарынга чедир безин беш чыл бар. Ол үе иштинде чүү-даа туруп болгай. Ынчангаш боттарывыстың белээвис-даа болгай-ла, агар сан ажыдып бээр күзелдиг бис. Бистиң бо эгелээшкинивисти талантылыг артистеривис Александр (Шеми) база Тамара Ондарларның аарыкчылары деткиир боор дээрзинге бүзүреп турар бис.

— Анзат Шожал-Доржуевна, силер ийи эжишки тускай концерт-программа белеткеп турган деп дыңнаан мен...

— Ийе, программаны чүгле нелээ белеткеп алгаш турдувус. Эжим Тамара сценаже үне бээринге сөөлгү минуталарынга чедир безин бүзүреп: «Бурган бар-дыр ийин, эжим, ылап сценаже үнер мен» — деп бүзүрелдиг чугаалап турду... Мен база бурганга дыка-ла бүзүреп, чалбарып турдум...

Солун-оол Соржу: — 1984 чылда Москвага Тываның хүннери болуп турда, Ермолова аттыг театрга «Хайыраан бот» ойнааным черле уттундурбас. Мен ынчан Седипти, а Караны Тамара ойнаан. Караның ролюн, ылаңгыя мунгаралдың ырларын ооң хоюг, сеткил-сагыжындан ырлааны карамга ам-даа көстүп келир. Ол-ла шиини Киргизияга база кады ойнадывыс. Кыргыс чон ооң талантызын, үнүн магадап ханмаан, сценаже катап-катап чалап турду.

Серепаа Монгуш: — Эш-өөрзүрек, топтуг-томаанныы, кижизин кижилерден бир янзы деп бодап чоруур мен. Кончуг аарып турганы, радио-телевидениеден бо кижиниң күүселдезин көрүп каапда, дораан телефоннап келир, чедер-четпезин айтып, сүме кадар. Эмчиге кады чыткан эштеринге: «Кижи кажан-даа кырывас, хереэжен кижи бодун ап билир боор, кеттинип чоруулуңар, бис ышкаш аныяк улус кажан-даа өлбес» — деп, чагып чыткан дээр...

Мария Сандак: — Шукин училищезин доозупкаш келиривиске, Саша-Шеми-биле өг-бүле туткан. Найыралдыг, нелээ гитаралап үнүп, эш-өөрүн хөгледип-ле турар улус болгай. Чурттаалгага ынаан, бүзүрелдиг кижи мага хапмас. Аарый бергеш, англи дыл өөренип эгелээш, беш кыдырааш арттырып каан. Ында чурттаалга дугайында кандыг чараш сөстер чок дээр. Чүгле ооң бодунга чаңгызы-даа ажык чок болганы хомуданчыг...

Вероника Чооду: — Оолдарын чааскаан өстүрүп чораан, Гнесиннер училищезиниң опера салбырынга бир чыл өөренди. Опера ырлаарынга ёзулуг салымныг кижи ол дээрзинге бүзүреп чораан мен. Опера, ария ноталарын сайгарып турда, аңаа чедер кижи чок турду. Гастрольдап чорууурда оолдарын ап алыр, ол чорааш, холу черле куруг чорбас, аргыттынган, даарапган, бир-ле чаа чүүлдү чогаадып алыр. Хөглүг-баштак талазы-биле аңаа чедер кижививс чок турду...

Наталья Хомушку, стюардесса: — 1989 чылда Ровноже делегация чораан. Аалчылар бажыңынга Коңгар-оол биле Тамара Деражно баар дээш кады ыр белеткеп турда, дыка аяар эжик ажыттынган. Кирип келзе-ле, аштакчы кадай: «Ой, буруудатпайн көрүңер, бо өрээлдиң улузу радиозун улгаттырып каапкаш чорупканы ол-дур, кандыг кончуг чараш үннүг артист ырлап турар чоор, бичии дыңнапкаш өжүрүптейн дээш келдим. Тыва улус шупту мындыг чараш үннүг бе?» — деп, кайгап ханмаан. Украин улус ынчан Тамара Ондарның үнүн-даа, бодунун-даа чаражын магадап ханмааны мени ам-даа өөртүп чоруур, аңаа чоргаарланып чоруур-даа ужурум ол...

... Эки ада-ие чок болурга-даа, ооң ажы-төлү оларның буянныг изин чандыр баспайн, чонун чоорган кылып, эш-өөрүнүң, дөргүл-төрелиниң аразынга эки кижилер болуп өзүп келир деп чүве бо-дур. Сыр танывазы кижи безин караның суун чодуп: «Хоюг үнү сагыжымда артып калган» — деп олурарга, оон чырык овур-хевири чонунда чурттап чорууру ол дээрзин билдингир.

Светлана МОНГУШ.

Рынок болгаш амыдырал

ТАРАА ТУРДА ТОДУГ ТЫВА

ССРЭ үезинде тываларның баш-мээзинге кедергей-даа багай салдарлыг пропаганда шуут-ла таңмаланып калган турган: капитализм формациязының үе-чадазын Тыва ажа халааш, социализмче дорт-ла кирип келген. Дөзү чок чулчуруушкунның уржуунда бистер, тывалар, «сайзыраңгай социализмниң» хамаатылары апарып, ажылгыр шиңээвисти чидирипкен бис. Үен-даян сөстер эдип, политиктиг атаалдар чаалап-даа эвес, Тываның кодээ ажыл-агыйын эде тургузар деп мооң мурнунда үзел-бодалымны уламчылап олурарым ол.

Кодээ ажыл-агыйны эде тургузар, колхоз, совхозтарны чок кылыр деп очерк бижээш, чамдыктарның аак-кээгин дыңнап шаг болдум. Ук очеркти бижээнимден бээр элээн үе эрте берген. Ам амыдырал бир янзы апарган. Даарта ындыг болу бээр деп, кандыг-даа угааныг кижи оттүр сөглеп шыдавас үе ышкажыл бо. Чазыглар турза-даа ажылчынның өөгүнгүзүнден өскерти кылып турарлар черле чүвениң аянын тыва бээр. Ындыгларга өмек-дөмек-даа болу бээрин чадап чок деп хөөн-биле бодалдарымны илередикседим. Оон ыңай «Шын» солундан база дилеглиг мен. Моон мурнунда ышкаш, мээң солунга үнген чүүлүмге удурланып, колхоз, совхозтарны анаа-ла тарады сывырар деп турар кижи-дир деп, чүвениң ужурун билбес, азага адыр кыскаш-даа, бурганга бүлүнгүй чула-даа болбас деп, бурун шагның үлегеринге хамааржы бээр кижилерниң меңээ харыызын бодамчалыг парлап көрүңер.

I ҮЕ-ШАГНЫҢ ТЫНЫЖЫ

Колхоз, совхозтарны тарады сывырыпкаш, кандыг-даа ээ-харысалга чок артып калыңар деп, чүүлүмге ынча дивээн мен. Үстүүртен айтырышкын манаар, күрүнеге быжыг планныг турар ажыл-агыйның байдалын өскертинер деп, ол талазы-биле бодумнуң саналымны киирген турдум. Совхозтарның орнунга акционерлиг ниитилелдер, оода чадаарда оларга чоок каттыжыышкыннар турзун деп каан мен.

Тываның кодээ ажыл-ижин чаа орук-биле чорударының дугайында очеркти бижииримниң мурнунда, кодээде байдал-биле ыяк таныжып алган турдум. Ам оон бээр элээн үе эртип, үениң тыныжы бир янзы апарган. Чайын-даа меңгилиг таңды бажындан харыбуру чок үрүп келир соок тыныш кээп турар болдур эвеспе. Эки чүве чок, харын-даа байдал улам нарыыдаан. Тываның колхоз, совхозтарының күрүне мурнунга өрешиирези каш чүс муң миллионнарга барып үскен. Ажыл-агыйларның шимчээр, шимчевес эт-хөреңгизи санадараан, мал-маганның бажы оранчок кызырлып келген. Чүве билбес, хөй көргеш хөөрен, солун, сеткүүлге анаа-ла чүве бижиксээр кижилер аңгы-ла ыйнаан, а кодээ ажыл-агый талазы-биле тускай эртемниг чамдык эштер колхоз, совхозтарның кудурууннан так халбактанып алгаш, олурда чүвениң холү хөлбедеп кагбаан бе?

Күрүнеден «дилепни», даарагы келир эки хүннү манап олурбайн, чээли алырын кызыдаарлааш, ажыл-агыйда адырларны оода-чадаарда аренда, бот-орулга-чарылга системазынче шилчидип олурган болза, байдал бөгүнгү дег турбас ийик. Чамдык тускай эртемниглер чаа «отту» чаштап келгеш, хөделир дээрге, хол-будун так хүлүдүп алган болган. Күрүнеден чээли халас келбес, эгидерде ыяап-ла хуу төлээри билдингир болгай. Кайгамчык улуг хуупу биле тура-ла, чээлини кыр-кырынга ап келген. Ам ону төлээриниң барымдаазы черле чок. Өскээр хөделир дээрге, ажыл-агыйларның шимчевес хөреңгизин, мал-маганын банкылар долаага ап алган. Чүнү канчаарыл деп айтырыг тургустунган. Совхозтарның тускай эртемниглери, удуртукчулары анаа-ла албаарап калган кылаштажып турар дивейн тур мен. Кижилер баштыг болганда база боданып, шаапга кирип-ле турар чүве ыйнаан. Чогум чүнү кылза эки ирги?..

Шак ындыг айтырыгны эрткен чылдың ийиги чартыында болган Чазак деңнелинге эрткен хуралга кодээниң удуртукчуларынга салган турган. Мынчаптар мен дептер чаңгыс-даа директор чок болган эвеспе. Ол хуралга олуржуп, бодумнуң санал-оналымны бердим.

Ажыл-агыйларның директорлары, тускай эртемниглери кандыг-ла чаа чүүлдерни чугаалап үнүп келир ирги деп бодаан мен. Мооң мурнунда райкомнарның бюролары совхозтар директорларын «чунарбажыннадып» турганы ышкаш, анаа-ла кылган ажылдарга отчёттар, даарта ол-ла ажылдарны мынчаар кылырлээн чижектиг, онзагай чүве чок саналдарлыг, чалгааранчыг хурал деп саналымга чугааладым.

«Колхоз, совхозтарны тарадыңар» —дигеним шын. Ам-даа ынча деп олур мен. «Тарадын» деп сөстүң бо удаада бир өске утказын чугаалаарга мындыг: кодээге ажыл-агыйның удуртулгалыг хевири артып калыр, чүгле ооң ниити байдалын өскертир.

Ажыл-агыйларның аттарын өскертип каан боордан башка, чогум ажыл-чорудулгазында, удуртулгада өскерлиишкиннер чок. «Ол кижиниң машиназы ынаар баар, бөгүн дөө кыштагга ол машина сиген барып чедирер, бензин чок болганындан ол кижиниң машиназы гаражтан үнмес, артык кезектер чок болганындан ооң комбайнын тургузар» деп хуваалданы хуралдарга чугаалашкаш, тарап чоруй баар. Оп, чээрби шаа кижи дииледир хуралдаалап турда, чанында арат ажыл-агыйының тараазы сыптап кестинип, кыштаанда сиген чеде берген, өдек-кыштаа кышка белен болур. Эрткен күзүн мындыг таварылгаларны көрдүм-даа. Совхозтуң комбайнери ажылын каапкаш, арат кижиниң тараазын барып бастыра берген. Даргалар айтырарга:

«Акша-шалың албаанымдан бээр чартык чыл чеде берди, даргаларым. Ажы-төлүм чүнүң-биле азыраар мен. А бо арат кижиге чаңгыс шак ажылдап бээримге, ынча акшаны туда санап берди, чиир тарааны-даа алдым. Силерге айда-даа ажылдаарымга ынча хире төлевир бээр эвес силер. Комбайнынар ап алыңар» —дээш, кылаштап чоруй барган.

База бир чижек. Ажыл-агыйның багай эвес ажылчыны ыяш белеткелин ара каапкаш, арат кижиге түр када ажылдай берген. Чүге ынчаарың ол деп айтырыгга ооң харыызы:

— Чеже-даа ажылдаарымга төлевиринер мырыңай чөгенчиг-дир. Ооң кадында каш акшаңарны ай-айы-биле манап кээр-дир мен. Ажы-төлдүг кижиге ажыктыг ажыл херек. Арат ажыл-агыйының удуртукчузу кижиниң хоюнуң кажаазын кылчып бердим. Хаван азыраар кудурук-тараа берди. Соктап чиир чиңге-тарааны четчири-биле берди, даргаларым. Даарта чаг херек бе, бөгүнгү өкпе херек бе? Өске кижиден тын алыңар».

Каяа-даа чорааш, чер-черлерде арат ажыл-агыйларын удурту берген кижилерниң байдалы черле багай эвес. Олар чүгле боттарының ажыл-ижин чүгээр тудуп олурар эвес, кады-кожа чонунга база ажыктыг. Ажыл-ижи чогумчалыг араттар колхоз, совхоз даргаларының «дайзыны» болур чыгыы апарган. Бир эвес шаанда-ла бодамчалыг болуп, арат ажыл-агыйы ажыдып ал турар кижилерге эки черни бергеш, кереэден чарып ап, азы мал-маганны бергеш, тускай дугуржулгалыг болган болза, ниити байдал амгызы дег сандаргай эвес турар ийик.

Араттарда байдал черле дээре. Чүгээр дээн совхозтарда безин арат ажыл-агыйында кижиниң аргажок багай шөлүнден алган дүжүдү совхозтуундан канчап-даа дээре болуп турар. Тываның кодээ ажыл-агый удуртукчуларының хуралынга Президент Шериг-оол Дизижикович Ооржак ындыг араттарның аттарын адап, оларның гадап алган дүжүдүн совхозтарныы-биле деңнеп турду. Ынчангаш маңаа саң-түң сүрүп, сээң совхозуң чаңгыс аратка четпейн барган деп, үр-чар үндүргеш, канчаар.

Совет ажыл-агыйлар (совхоз) бөгүн кодээде чонну түредип тура, банкыларны «азырап» турар. Тываның ажыл-агыйларының күрүне мурнунга өрезиниң хөй кезин банкыларда болдур ийин. Күрүнеде өре чок совхозтарывыс бар-ла харын. Олар күрүнеден чээли алыр хөңнү чок. Хуузу колдуу чок дузаламчы акшазы оларга четпес-даа. Ынчангаш олар аштап олурбазының аргазын бодап, бүдүрген продукциязының шаа-биле амыдырап олурарлар. Бир эвес ындыг ажыл-агыйларда чоннуң амыдырал байдалын көөр болза, ында өөрүнчүг чүве база эвээш. Хөөкүй ажылчыннарның ап олурар орулгазы бюджеттиг албан черлериниң ажылдакчыларыныынга кайын деңнежир. Ооң кадында мынча кижи болганы ажыл-биле хандыртынмаан. Кылыр дээрге-даа ажыл чок. Бо хире берге байдал тургустунуп келгенде, чартык чылда холунга акша тутпаан ажылчыннарлыг совхозтар ажылын черле бир угже өскертирин үе неген келбээн бе? Олар күрүнеден немей чээли алган ажыы бар бе?

Чүнү кылза экил?... Тергиин берге айтырыг. Аңаа харыылаптары кымга-даа барык болдунмас. Мал-маганны, эт-септи хуужудар арга база чок, банкыларда долаа кара дужамык. Маңаа мээң саналым бар. Европа чурттарында ышкаш дүжүткүр шөлдерни, мал-маганны кереэлиг арендаже шилчитсе чүү ирги? Ынчангы бижип турган чүүлдеримге Европада бичии чурттарның дуржулгазын чижеглээн мен. Планныг ажыл-чорудулга чүгле социалистиг системаның дуржулгазы-ла ыйнаан. Ынчалза-даа ол чурттарда ынча гектар шөлдүг күзелдиг кижилерге фермерство кылдыр хуужуткаш, оларга план берип каар. «Ол шөлүңден мынча центнер дүжүт ал, ол хирезин биске шак ындыг өртекке сат. А артканын бодуң бил».

Бо арай биске болдунмас апарган дижик. Байдалывыс база бир онзагай бергелерлиг. Совхозтарда малчыннар акша-шалыңны ай-айы-биле албайн турар. Бир кодан малды аренда кереэзи-биле малчынга быжыглаза чүү болгу дегил? Төрүүр 250 баш хойдур. Баш саны ынча турар, ынча хураганны алыр сен, ынчазын садып ал, ол хирези бистии деп аан.

Кол-ла бергедээшкин —бүдүрген продукцияның күрүне өртээ кедергей чиик, чонга садыглаарга база эки түңнел чок. Рынок үезиниң хоойлузу бар болгай. Шыдазыңза чурттаар сен, шыдавазыңза бууруур сен. Саян артында хоорайларда эът өртээ Тывадан оранчок чиик. Ажыл-агыйларның мал-маганын ыяап-ла эът комбинаттарынга дужаары албан эвес. Бичии-бичии коллективтиг адырлар кылдыр үстүнгеш, бүдүрген продукцияны чонга чогумчалыг өртек-биле садыглаза ажырбас. Моон мурнунда Кавказка грек тоорукту бодунга садыглаары Тывадан канчап-даа ажыктыг деп, чимис сөөртүп, садып турар эштер ынча дээр. Грек тоорукту бистер, тывалар анаа-ла буза дайнааш, үрүңүн чиир бис. Ону өстүрүп турар черде чүнү кылырын билирлер. Тывалар эът, тараа, сүт аймаандан чем кылып өөренген. Оларны канчаар ажыглаарын билир. Ынчангаш эътти, сүттү, саржагны, чагны Тывадан ыраткан херээ чүл. Бир эвес совхозтар эъдин кодээге-даа, хоорайга-даа таарыштыр садар болза, чижиишкин эгелээр. Оон эът өртээ чиигээр. Чоннуң амыдыралынга эки ышкажыл. Чон дээш чурттап чоруур болгай бис. Оон өске чүү херегил?...

Үениң тыныжы базым санында өскерлип турар шагдыр. Тываларның туттунар-ла амыдыралы мал ажылы ышкажык. Чүгле оон кежик манаар бис. Ону башкарып олурар эш-өөрден улуг идегел-биле манап олурар бис.

Ажыл-агыйны берге үеде башкарары белен эвес-ле болгай. Хөөкүй-ле удуртукчуларны, тускай эртемниглерни чемелээрге оон чүү үнер. Кижи бүрүзүнүң ажылгыры база улуг ужур-дузалыг. Ниитилелдиң хөгжүлдезин чүгле чон тудуп олурар. Ийи-чаңгыс удуртукчулар эвес аан, чон боду хөделир болза, ам харын амыдыралывысты экижидип ап болур бис. Ол дугайында дараазында чүүлүмге чугаалаар мен.

Эдуард ДОНГАК.

Быжыг корум-чурум дээш

ХӨЙ-НИИТИНИ КИИРИШТИРЕР

(ИНТЕРВЬЮ)

В. М. Ооржак Эрзин кожууннуң иштики херектер килдизиниң начальниги албан-дужаалда ам үш ай хире ажылдап турар. Чаа начальник-биле бистиң аравыста дараазында чугаа болган:

— Чаа черде албан-ажылыңар кандыг чоруп тур, бо дугайында чамдык чүүлдер-биле бисти таныштырып, сонуургадып көрүңерем, Василий Маңзыр-оолович?

— Барып кожууннарга бодаарга, ниитиниң корум-чурум камгалалының байдалы чүгээр деп билдим. Эрзинниң чону кончуг хүндүлээчел-дир. Кожууннуң удуртукчулары, иштики херектер килдизиниң ажылдакчылары мени эки хүлээп алганынга аажок өөрдүм. Бажың-балгат-биле хандыртынган, өөм ишти база ажылдай берген. Килдис начальнигиниң оралакчызы Римма Чакар, штаб даргазы Руслана Хомушку, байысзалга салбырының даргазы Ольга Бады ажылымны шуудадырынга хүн бүрү деткимчени көргүзүп келгеннер.

— Килдистиң ажыл-чорудулгазының дугайында таныштырып көрүңерем?

— 9 айлар-биле алырга, 274 хамаатыны административтиг хемчеглерге онааган. Биче хулиган херек дээш 131 кижини сагындырып торгаан, 25 хамаатының хереэн сайгарып көөрү-биле күш-ажылчы коллективтеринче шилчиткен. 102 кижини торгаан. Участок инспекторлары 35 билдириишкинни, чондан кирген 13 дыңнадыгны сайгарган. Чөпшээрел чок арага садып турган 16 хамаатыны сагындырган. Сөөлгү үеде херээжен чоннуң арагалаары кедерээн, ынчангаш эзириктер сергедир черге кирери көвүдээн. 9 айның иштинде болган 67 херектиң он ужу ажыттынмаан. 35 херектиң истелгезин дооскааш, судче киирген. Эрткен чыл-биле деңнээрге, кемниг херек үүлгедиглери 9 айларда 21,5 хуу кызырылган азы эрткен чылын 79 херек турган болза, бо чылын 62 херек болган-дыр. Бай-Дагда 5 катап көвүдээн, Булуң-Бажында база байдал дүвүрээзиниг. Чоннуң хууда малын оорлаар чорук 6 катап өскен, садыг, склад, уруглар албан черлерин оорлаары удаа-дараа болуп турар. Эрзин суурда мурнунда шииттирип чораан 8, Бай-Дагда 3 хамаатыларның база катап херек үүлгеткени илереттинген.

КАИ ажылдакчылары 523 чолаачыны хынаан. Үрелик машина башкарып чораан 173 чолаачыны 184866 рубльге, артык чорумалдар ап чораан 168 чолаачыны 230566 рубльге, а эзирик руль артынга олурган 19 чолаачыны 200150 рубльге торгаан болгаш 6 кижиниң чолаачылаар эргезин казаан.

— Кадрлар-биле база машина-техника-биле канчаар хандыртынган силер? Хандырылгаңар байдалы кандыгыл?

— Килдисте 50 шаа ажылдакчы бар. Офицер составы колдуу четчелеттинген, ынчалза-даа шагдааларда ам-даа 5 кижи херек бооп турар. Машина-техника-биле хандырылгавыс чүгээр. 3-4 автомашина, ийи мотоцикл бар. Ынчалза-даа машиналарның элеичизи чедип, эргижирээнинден доктаамал шимчеп турар техникавыс каш-ла саныг. Кадрлар колдуунда бажың-балгат биле хандыртынган, чартык кезииниң бажыңнарында телефон киирттинген. Онаашкан ажыл-херээнге ак сеткилдиг, бердинген ажылдакчылар бисте эвээш эвес. Шагдаа ажылдакчызының чымыштыг ижинге хөй чылдарда ажылдап келген капитан Кызыл-оол Калин-оол, ол ышкаш лейтенант Дмитрий Лопсан, биче лейтенант Олег Күр, байысаакчылар Мерген Лопсан, Аракчаа Шиней, дежурный кезекте майор Анатолий Лахор, лейтенант Роман Шожут оларны мактап демдеглээри күзенчиг.

— Суурларга участок шагдаазын ажылдадырының айтырыы кажан шиитпирлеттинерил база корум-чурум камгалалынга хөй-ниитиниң киржилгези кандыг ирги?

— Суурларга участок шагдаазын тудар айтырыгны үе-дүптен тура шиитпирлеп чадап каан. Мөрен, Булуң-Бажы, Бай-Даг суурларда участок шагдаазы чок. Нарында, Качыкта бар. Нарын ышкаш хөй чурттакчылыг, ырак-узак суурга 2 шагдаа херек. Ынчангаш бо бүгү акша-хөреңги-биле холбашкан чүве болганда, кожууң чагыргазы ТР-ниң Иштики херектер яамызы-биле сүмележип дугурушкаш, бо айтырыгны республиканың Чазааның деңнелинге чедир тургузар апаар. Ниитиниң корум-чурумун камгалаар ажыл-херекче хөй-ниитини кириштирер талазы-биле айтырыгны кожуун чагыргазы-биле сүмележип, дугуржуп турар. Чамдык суурларда, чижээ, Мөрен, Бай-Дагда кежээки үелерде хөй-нийти черлеринде дежурныйлаашкынны эгелей берген.

— Мал оорлаашкынының, кызыгаар камгалалының талазы-биле айтырыглар дугайында бодалыңар кандыгыл, Василий Маңзыр-оолович?

— Бо хүннерде бүгү ниитини дүвүредип турар айтырыглар бо болгай. Эң ылаңгыя сөөлгү үеде мал оорлаашкыны шуут дендээн. Мында бистиң боттарывыстың буруувус база бар. Бирээде, малчыннарның ажылынга харысалга чогу, ийиде, кызыгаарыкчыларның хайгааралының кошкап, суларааны. Ооң ужун моол кызыгаарын эрткен мал олчаан сураг бээр. Ол ышкаш моол-даа, тыва-даа ооржулар аразында удур-дедир мал солчур чорук база көвүдээн. Кызыгаар айтырыының талазы-биле ТР-ниң Дээди Хуралының бөлүк депутаттары ажылдааш бардылар. Ажылчы чон хуралын Эрзинге база эрттирип, санал-оналын берип, мал оорлаашкынының, кызыгаар айтырыының талазы-биле тускай хоойлу төлевилелин ажылдап кылырын чугааладылар. Мал оорлаашкыны-биле демисел чорудар талазы-биле ИХЯ-ның бисте төлээзи биче лейтенант Олег Күр ажылдап турар. Оор алган малдың учёдун тургузуп, ооң анализин кылып турар кижи. Бо ажылга килдистиң ажылдакчылары барык шупту киржип турар чүве. А бажың-балгат оорлаар чорук кожуун иштинде чавырлып турарын демдеглезе эки боор.

— Адак сөөлүнде база бир анаа эвес айтырыг. Милицияга кирген эзирик-даа, элээр-даа, оор-даа, кемниг херек кылган хамаатыларның эргезин дора көрүп, эттеп-эриидей бээр таварылгалар бар бе?

— Мээң ажылдап келген үемде ындыг аажылаашкыннар болбаан чүве. Ооң орнунга эзирик турааш кайы-хамаанчок хөделип турар улуска пээй албас, тудуп хорувас, ындыг шагдаалар бар боор-дур. Ындыг таварылгаларда, шагдаа кижи дилим шиитпирлиг болбааже хоржок, эзирик кижи чүнү-даа үүлгедип болур болгай — деп, Василий Маңзыр-оолович чугаазын доозуп тура, бир эвес ниитиниң корум-чурумун камгалаарынга оорлар-биле демиселге хамаатылар кижи бүрүзү, чон милиция ажылдакчыларынга дузалавас чүве болза, быжыг корум-чурум тудары кончуг берге. Ынчангаш бистиң ажылывыска хөй-ниитиниң киржилгези эргежок чугула, а амдыызында ындыг деткимче бисте кошкак дээн түңнели черле чөптүг. Аңаа каттышпастың аргазы чок.

Дайынчы ДАМБА-ХУУРАК чугаалашкан.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

● **КНО.** Каттышкан Нациялар Организациязының чиңгине секретары Бутрос Гали парлалга конференциязынга чүве чугаалааш, Чечен Республикада байдалды улуг сагыш човаашкын-биле көрүп турарын дыңнаткан болгаш ынчанмыже ол дээрге Россияның иштики хереэ бооп турар деп демдеглээн.

Россия Федерациязында иштики болуушкуннарны сагыш човаашкын-биле көрбес аргажок, ынчангаш Россияның Чазааның дилээнин ёзугаар КНО-нуң дээди комиссарының эргелели Россияга гуманитарлыг дуза көргүзериниң хемчээлин тодарадыры-биле специалистерни Москваже чоруткан деп Бутрос Гали медеглээн.

● **ВАШИНГТОН.** Журналистерни камгалаар талазы-биле америк комитеттиң күүсекчи директору Уильям Орм РФ-тиң Президентизи Б. Ельцинниң адынга телеграмма чоруткаш: «Чечен Республикада байдалды парлалгага чырыдып турар журналистерге хамаарыштыр сагыш човаашкынын илеретпес аргавыс чок. Америк фотожурналист Синтии Элбаум биле «Красная Звезда» солуннуң корреспондентизи Владимир Житоренконуң өлгени Чечняда чөрүлдээлерниң чидигленип турарын херечилеп турар-дыр» деп ук телеграммада айыткан.

● **СТОКГОЛЬМ.** Чечен Республикада дайын чорудулгаларынга холбаштыр экономиктиг кандыг-даа кызагдаашкынны Россияга хамаарыштыр кылып болбас деп Швецияның даштыкы херектер сайыды Лена Ельм-Валлен медеглээн. Чечняда дайын чорудулгаларын Россияның соксадырының элээн каш оруктары бар, ону Россия боду шилип алыр деп ол чугаалаан.

КОММЕРСАНТЫЛАРГА СҮМЕ

Россияның каайлы кодекизиниң 109 дугаар чүүлүн барымдаалап, Күрүнениң каайлы комитединиң 1994 чылдың август 15-те үндүрген № 408 база 1994 чылдың август 15-те үндүрген «Амы-хуу кижилерниң Россияның каайлы кызыгаарындан барааннарны эрттирер дугайында», «Амы-хуу кижилерниң Россияның каайлы кызыгаарындан транспорт херекселдерин бадылаар дугайында» доктаалдарында «өг-бүле кежигүннери» деп бодалды тайылбырлаарга мындыг: кызыгаар эртип, барааннар база автотранспорт хевирлерин кады ап чоруур болгаш деп ажыл-агый кылчып чоруур кижилерни кады чурттап, өг-бүле тудуп турар улустар деп санаар. Ындыг кижилерге ашаа, кадайы, ада-иези, уруг-дарыы, азырап алган ажы-төлү, болгаш кырган-ачазы, кырган-авазы, ажы-төлүнүң уруглары, ажыл-агый кылып шыдавас инвалидтер хамааржыр. Бо байдалды бадыткаарынга паспорт азы ону солуур төрүттүнгениниң дугайында база бадылашканының дугайында херечилел, чурттаар черинин аайы-биле чурттаар чер харылаар организацияның болгаш аңаа хамаарылгалыг өске-даа организацияларның документилери херек.

Кады киир бижаттырганын барымдаалап, ол кижилерни кады чурттап, ажыл-агый тудуп турар өг-бүле деп санаар. Бир эвес кады киир бижиттинмээн, кады ажыл-агый чорудулгазы чок болза, оларның тайылбыр билдириишкиннерин барымдаалап, бараанны үндүр сөөртүрүн тодарадып чөпшээрээр.

Каайлы черинге каайлы документилерин доллуруп турар үеде киир сөөрткен бараан ээзи бооп турар кижиниң бодунуң хереглелинге ажыглаттынары-биле көрдүнген болгаш оон өг-бүлезиниң ончузу болуп база чаңгыс кижиге ажыглаттынарындан элээн кэвүдеп турар таварылгада ук барааны азы барааннарны боттары ажыглаары-биле эккелбээн деп санаттынып турар болза, чүгле ынчан каайлы документилерин доллуруп, чөпшээрелди бээр.

Надежда ПАНКРАТОВА.
Тываның каайлы черинин чүък сөөртүр килдис начальниги, каайлы албанының I чергениң инспектору.

ХОМУДАНЧЫГ-ДЫР

Бо күс дүжүт ажаап, сайгарып аарынга таарымчалыг болган. Октябрьда ол душпээни-биле Тываның төп районнарының шөлдеринге хар адаанче кирген дүжүт чок, шупту ажааттынган.

Кара-хаакчылар ногааның элбек дүжүдүн өстүргеннер. Чогум саартынганы, кадагалаттынганы та кандыг чүве. Августан октябрь ортанга чедир садыгларга капуста өртээ бир килограммда 1000 рубль турду. Улустуң чугаазын дыңнаарга, октябрьда оон өртээниң кудулаарын садып алыкчылар манагзынып турган хире чоржук. А ноябрь ортандан декабрь ортанга чедир хоорайның төп магазиннеринге капуста, морковь чок турду. Ам-на харын, чаа чылда дээш чүве ийикпе, магазиннерде капуста көстүп келди. Декабрьның баштайгы он хонуунда-ла соок 40 градустан ашкаш туруп бергенинден, капустаның донуп баксыраазы аажок-тур. Садып алыкчылар оон хоорлу берген, кадыг, хирлиг карттарын ап каантарып негээп, а садыгжылар анаа удурланган тургулаары ховар эвес. Капустаның көстүп келгени өөрүнчүг-даа болза, шынарының кудулааны хомуданчыг-дыр.

Бо күзүн Кызылдың кидис идик кылыр цехиниң ажылчыннарының ап турар шалыңның эвээжин, ол кидис идиктерни сатканда, өртээниң ийи катап улгады бээрин шүгүмчүлээн, а ук продукцияны бүдүрүп турар черинде ол хире үнелевейн турарын солунда бижээн чораан.

Садыгга кирген кандыг-даа бараан, ону бүдүрүп кылган черниң өртээнден үг чок өзери, садыгжыларның ажылының үнезиниң улгатканы ол бе? Ынчаарга барааны садары бүдүрериндеп артык, аар болуп турар ышкажыл?

А капуста дээрге кидис идик ышкаш өртек өзерин үр манай албас, үрелип баксырай бээрин, ону сайгарып турар черлер, харысалгалыг кижилер дыка эки билгн дег. Үреличел ол барааны сайгартынар ужурлуг үезинде өртээн дыка улгаттырбайн, саарыпкан турган болза, садып алыкчылар биле садыгжыларның аразынга чидиг-чидиг маргылдаалар-даа турбас ийик деп бодаар мен.

Хайыраан морковь, капустаның саарлыр үези эрткен, соок кыш дүшкен. Та чеже-чеже тонна үнелиг ногаалар үрелип, октаттынган чүве. Чоокка чедир-ле колхоз, совхозтарга чеже капуста, картошка планнап каар турда, хову-шөлдер доллур кандыг-даа ногааны олуртуп турдувус. Байгы күштү үндүрүп, мөөннеп туруп, чогуур үезинде ногааны олуртуп, шак ла ынчаар ажаап алыр-ла чүве болгай.

Ам сыр өске үеде чурттай бердивис. Амыдыраарының бергезин, акшаның үнезиниң кудулаанын, өртектерниң ойхемчээл чок өзүп турарын. Кандыг-даа чүвени кадагалап, камгалап ап турарывыстың ээ харысалга чогуп. Кажан барып мындыг байдалдан үнцунар бис?

Инвалид пенсионерлерге талон-биле чиигеткен аъш-чем садар магазинниң ажылдавастааның элдептиин. Ноябрь-декабрь талонунга кажан аъш чем садарыл? Шак ол «сартык» манаан, болуубун үезинде күжүн билинип чонунга, күрүнезинге долузу-биле берген, а амгы үеде аарваан, кыраан инвалидтерниң кээргенчиин.

Даап бодвашкыннар бе, азы хоозун «дидир-лидир» чугаалар бе, инвалидтер магазини база-ла өртектер манааш турупкан деп чугаа база бар. Ноябрь, декабрь талонунга мынчага чүнү-даа сатпайн турарының бир чылдагааны—ол магазинге турган өртектерден 1995 чылда аъш-чем өртээниң катап база улгады бээрин манагзып турарында деп чон хомудап чугаалажып турар. Шында-ла, ол шын болза, «кырыыры кыпсынчыг» дээри шын-даа эвес бе?!

Талонунга чиик өртек-биле чем алырын манаан ол ас-как-бүскек хөөкүйлер ол «чиигеткен» деп турар аъш-чемни албаан боор чораан. Бир эвес алган болза, бо берге үеде өмек-дуза болур-ла ыйнаан. Ам көрээлиңер, ак хлеб—1250 рубль, төп хлеб магазининде колдуунда ла ак хлеб турардыр, а 500 рубльдиң хлеви чонга чедишпес. Соңнаан кижиниң шорузу. Бир килограмм чигир—3500 рубль, кургаг сүт—13 муң рубль. Ак саржаг 1 килограммда 13-14 муң рубль. Моон мурнунда болза үрелген аъш-чемни тускай комиссия хынап көргеш, үндүр бижиптер турган. Бистиң бо үевисте ындыг чүве чок. Садыг шыгжамырынче кирген продукция чеже-даа үрелген болза, ол дээш харысалгалыг кижини хемчээр, торгаар деп чүве база чок. Ынчангаш үнген когаралды дуглаары-биле өртек улгаттырып турарының бир чылдагааны ында эвес бе? Мынчап кээрде, чон ол когаралды төлеп турар мындыг ышкажыл. Тываны соңгу чүкке деңнээни-биле бараан өртээ талыйган турда, шалың, социал деңнел кайы хире өскерил? Тываны соңгу чүкке деңнештиргеш чүнү чедип алганыл? Бараан өртээниң Тывада эң-не улуг болганы сайгарлыкчыларның барааны кайыын-даа эккеп садып турар апарганындан илдең-дир. Бараан саткаңнарның база үүрмек садыгларының санының улам өзүп турарын көргеш, кайы-бир черден бараан эккелгеш, садары —эки чурттаарының аргазы ол-дур деп кижи бодап кээр-дир.

Лидия ОЮН.

БАШ МУҢГАШ

Бо кончуг берге рынок үезинде хөй-хөй чурттакчы чонга, өг-бүлелерге улуг бергелер таваржып турары кымга-даа билдингир. Акша-төгериктиң чедишпези, аъш-чем, идик-хеп өртээниң талыйтыр өзүп бар чыдары хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерге, чедишпес улуска муңгаралды болдуруп турар. Ындыг болурга социал камгалал килдизи, өг-бүле база ие-чашты камгалаар комитет дээш, өске-даа адырлар бар-ла курлавырлар-биле эвээш биче-даа бол, дузаны чедирип турар. Ол-даа болза эки-дир.

Бистиң өг-бүлевис 7 ажы-төлдүг. Ийи бодувус база бир күдээм-биле чаңгыс өгде 10 кижи чурттап турар бис. Ажылдап турары чүгле бис ийи ашак, кадай. Үш сургуулдуг, бир садикке турар оол-уг, ам-даа чаа ийи хар чедип орар уруувус бар. Ол уруг—уруувустуң уруу. Бисте өзүп турар. Ооң-биле чеди ажы-төлдүг бис. Эрткен чылын школаны кончуг эки дооскан уруувус база өгде. Өөредилге черлеринге кирип чадаан. Ам ажыл чок. Ажыл чоктар черинде бүрүткедип алган. Ол хиреде ам-даа огулуг ажыл тывылбаан.

Чүгле ийи бодувустуң шалыңывыс хөй кижиге чедишпес-тир. Уруглар компенсациязын ап турза-даа хоржок. Ол хирезинде акша чедишпес, аъш-чемге ой.

Мен дээди эртемниг метеоролог, агаар станциязының начальниги болзумза-даа шалыңым эвээш, 150-200 муң рубль аразында чоруп турар. Өөм иштиниң шалыңы менден дээре 200 муң ажып турар. Ол кожно специализи кижи. Кыдыкы Соңгу чүкке деңнеп каарга-даа, мээң шалыңым 200 муң дөңгүп чедип турар боорга, канчаар боор ону.

Эрткен чайын, күзүн Кызылга чоруп турааш, кандыг-бир хевирниң эвээш-биче-даа бол, чээлизин алыр талазы-биле чөпшээрел алыр дээш чадашкан бис. «Кожууңуңарда хөй өрелиг улус бар, чээли бербес бис» дээш банкылар ажылдакчылары хоржок.

Төп ажаалга банкызынга база Президентиниң адынга чээли алыр дугайында билдириишкиннерни сентябрь айда берген бис. Ажаалга банкызы чөпшээрел турган, оон соксадып каапкан. Президентиге берген бижиивистиң харыызы чок «Силерниң чагырыкчыңарга харыызы чеде бээр» — деп, Чазактың бир ажылдакчызы чугаалаан чүве. Ол мынчага чедир чок. Ам-даа ону манап олурар бис.

Бистиң өг-бүлевисти билбес улус шыдалдыг улус деп билир. Херек кырында ындыг эвес. Чамдыызын үстүнде тайылбырладым. Кажан ада-ием (мээн) алдарлыг малчыннар чорда шору чораан бис. Мээн ием 1988 чылда мөчээн. Ам адам пенсионер. Хөй малмал-маганы-даа харыксыраан. Хөй кезии оор аксынче кирген.

Өг-бүлевис идик-хеп садар акшага шуут чедимес-тир бис. Өөм ишти чеже-даа кожнода ажылдап турар болза, идик-хепти халас алыр эвес. Чамдыкта эң чугула барааннарны чээли-биле ап-даа турар-ла бис. Ноябрьда ажы-төлүмге хөй садып, дегерип бээр дээш 50 муң рубль тып чадаштым. Чагырга черинге, өг-бүле болгаш ие-чашты камгалаар комитетке билдириишкин тудуп алгаш четкен. Чүү-даа бүтпээн. Оон таныш көрүш улузумдан эът чээп, дилеп алгаш, ажы-төл чемгерип тур мен. Черле ынчаш акшадан эң бергедеп келдивис. Ачы-дуза дугайында доктаалдар үнүп-ле турар. Чамдык ажыын көрүп турарлар бар харын. Бис ышкаш ажылдакчы-даа болза, чединмейн чоруур улус кандыг черден ачы-дуза дилээр боор чүве? Харыыны кым берип болурул? Бо материал үнзе харыылап бээр черлер тыптып кээр боор деп бодап артывыс. Черле канчалза экил, баш муңгаш?

Ажылым каапкаш, араттап, сайгарлыкчылап чоруптар бо дээримге база болдунмас. Хөй-хөй чылдарда хилинчектенип чорааш чедип алган дээди мергежилимни октаарымга хомуданчыг. Маңаа 21 чыл ажылдадым. Тыва улустан чүгле ийи дээди эртемниг специалист бар бис. Ынчангаш бо ажылым кагдынмас. Кандыг арга-биле бичии идик-хеп четчеленип, бут кырынга туруп болурул? Төлевир чок чээлини Чазак чери бербес бе? Харыылап берип көрүңер.

Илья ДОСТАН.
Мөңгүн-Тайга кожууну.

МЭЭҢ БАЗА КЫРГАН-АЧАМ

1994 чылдың октябрь 24-те «Шын» солунга Юлия Күжүгеттиң «Кырган-ачам» деп материалын номчааш, бодумнуң сактыышкыннарымны база бижиир деп бодадым. Ол материалда Ю. Күжүгет бодунуң кырган-ачазы, Үстүү-Ишкин чурттуг Кызыл-оол Быштакаевич Ондарның дугайында бижип турар болду. Ол мээң база кырган-ачам. Ол 1888 чылда Үстүү-Ишкинге хөй ажы-төлдүг өг-бүлеге төрүттүнген, аңнап, балыктап, хөй оол, кыс дуңмаларын азыражып, ада-иезинге даянгыыш боор чораан деп чүвени бижээн болду. Ооң бодунуң ажы-төлү база кончуг хөй, ооң ажы-төлүнден янзы-бүрү мергежилдиң кижилери үнген, улус ажыл-агыйының аңгы-аңгы адырларында ажылдап чоруурлар-дыр.

Оон ыңай ол «тудугжу» кижи дээр чораан, кижи божаан черге үргүлчү чаладыр, дыка хөй аваларның чиигеп алырынга, ачы-буянын чедирип келген деп бижээн болду. Ол, шынап-ла, ындыг. Чырык чер кырынга көстүп келиримге, мени бир-ле дугаар хүлээп алган кижи ол боор турар. Тыва улус, уругнуң хинин колдуунда херээжен улус кезер боорга, «Хинин кескен иези» дээрлер, а мен хиним кескен адалыг кижи болган мен. Ооң адын улус анаа-ла Чиңгин азы Кызыл-Чиңгин дээр чүве. Бичиимде улус мени «Кызыл-Чиңгинниң уруу» деп баштактанырга дыка хорадаар, ол кырган-ачам өгге келирге, чашты бээр турган мен. Чүвениң ужурун тайылбырлап, хинин кескен иези азы адазы дээрге кончуг хүндүлүг кижи болур деп чүвени угаадырга, кырган-ачамны хүндүлээр апарган мен. Ол колдуунда Үстүү-Ишкинниң Үстүү-Хадыңныг, Үстүү-Ара-Ой ыннаар чурттап чораан.

Мээң төрүттүнген черим болур Ара-Ой иштинде кыштагның барааның кады хой кадарып чорувуста кырган-авам бедик сын кырындан көргүскен чүве. Ол хемчигеш Үстүү-Ишкинниң оң талакы адыры, ооң бажы-биле ажа бээрге, Сүт-Хөлге чедире бээр. Бистиң Ишкин улузу черле Хадыңныглар, Хүүректиг, Ара-Ой баштары таварып ашкаш, Сүт-Хөл кыдыында чайлагларда аалдар-биле аргыжар улус. Ара-Ой аксында бичии чиңгир ногаан шыкта кара суг үнүп чыдарын, ында аптара ышкаш ак даш барын каракка көстүп турар кылдыр Түлүш Карыманың бир-ле катап солунга бижип кааның номчааш, дыка өөрээн мен. Ол кара сугну та чеже катап суксуп хандыр ижип, ол ак даш кырынга та чеже катап дыштанып олурган кижи мен ийнаан.

Чиңгин кырган-ачам кончуг эрес, бодунуң үезинде мурнакчы кижилерниң бирээзи чораан деп бодап чоруур мен. Кандыг-даа эки эгелээшкиннерден чыда калбас кижи. Оон ыңай ол кончуг шевер, чазаныр кижи-ле болгай. Ооң чазап каан ээзерин көргеш магадап-ла ханмас чораан мен. Ээзерниң ийи бажын кончуг чараш, кылаңайнып турар, чиңгир кызыл дозу-биле дозулааш, кургадыр салып каан турар чүве. Ол шагда ындыг дозуну та кайыын тып ап турган кижи.

Мен 1948 чылдың чайынында Кызыл хоорайже бир-ле дугаар өөренип чоруурунга белеткенип турган мен. Ол шагда идик-хеп суп алыр чемодан деп чүве бар эвес. Ынчан ол кырган-ачам меңээ ыяш хааржак чазап берген. Бичежек чемодан хире, шала шөйбек хааржактың бир ужунга тыва аптара аксы ышкаш аас кылгаш, кызыдыр бүдааш, тыва шооча-биле шоочалап берген чүве ийин. Баштайгы үеде ону тударындан арай-ла ыядыксаан турдум. Школага келгеш, орун адаанга салып алган мен. Кызылга келгеш-даа оон дээре чүве садып аар харыым бар эвес, чемодан садыгларга турбас, ховар эт-ле болгай. Ол хааржаам өглелип алгыжемге чедир мээң эдим боон чораан чүве ийин.

Ол ынчан алдан харлыг турган-дыр. Бежен чылдар эгезинде Чедерже көжүп келген бис. Ол хевээр Чиңгин кырган-ачамны көрбээн мен. Ам бодум алдан харны ажа бергеш, бодаарымга, ол дыка аныяк кылдыр мээң сагыжымда артып калган. Чуртталгазының хөй кезиин чоннуң ажы-төлүн эртем-билигге өөредиринге бараан болдурун келген ооң ортун оглу Метке башкыдан-даа аныяк кылдыр сагындырар-дыр.

Үстүү-Ишкинде чурттап чораан хонаштарында ооң ажы-төлүнүң ажы-төлү мал-маган өстүрүп, кырган-ачазының чуртун ээлеп чурттап чорууру магалыг-дыр. Улуг өгбелерни утпайн сактып, ооң дугайында солун материалды бижээниң дээш сеңээ улуу-биле четтирдим, Юлия.

Дырбак КҮНЗЕГЕШ.

ПРОГРАММАГА ҮНЕЛЕЛ

Тыва дыл болгаш чечен чогаал программаларын болгаш өөредилге номнарын база методиктиг литература тургузарда кол черни арга-дуржулгалыг школа башкылары, эртемденнер база чогаалчылар тургусса, методикага дүүшкек, эртемге үндезилеттинген ажыл болуру чугаажок.

1994 чылда тыва дылдың чаа программалары үнген. Ол программа 1969 чылдан эгелеп ажыглап турган программага үндезилеттинген. Ук программа-биле доңчу таныжып көргеш, чаа авторлар мурнунда программага чугула эвес эдилгелерни кииргилээш, методиктиг болгаш теоретиктиг чазыгларны эрттиргилээн.

Чечен чогаал программазының баштайгы ол туружунда артканы Д. С. Кууларның ачы-буяны деп үнелевишаан, ол программаны ажыглаарын сүмеледим.

МЕТОДИКА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЧАЗЫГЛАР

1). Бо үндүрүлге программаның чугула эвес үүрмек немелде эдилгелиг алдыгы үндүрүлгези-дир. Чаа авторлар ооң оода-ла 25 хуудан эвээш эвес чүүлдерин эдип чаарткан болза, ынчан автор эргелиг болурлар ийик. Ооң кадында чаарткапывыс ол дээш харын-даа методиктиг, теоретиктиг чазыгларны эрттиргеннер.

2). Эрги программа база тема аайы-биле ийи пунктудан тургустунган. Ол ийи пунктуну класстарга бөлүк база тема аайы-биле чаргаш, ийиги пунктузун казып кааны методика талазы-биле чазыг кылганнар деп санадым.

3) Программага шактар хуваалдазын эртем-билиг шиңгээдилгезинге өөреникчилерге кончуг улуг салдарлыг деп методика эртеми бадыткап турар. Бо чугула айтырыгны арга-дуржулга чок авторлар шуут сагываан. Бо чорук программаның ажыглаттынмайн турарының кол чылдагааны болуп, эреңгей болу бергени ында. Ынчангаш тыва дылдың методистериниң болгаш инспекторларының база школа удуртукчуларының хыналдазындан тыва дыл башкылаашкыны шуут хосталганы хомуданчыг.

Тыва дыл — тыва күрүнениң дылы. Ынчангаш ону хумагалаар, сайзырадыр база тыва дыл башкылаашкынынга эреңгейлээшкинни болдурбас ужурлуг бис. Тыва дылды байлакшыдарының кол үндезинин школадан эгелээрин утпаза чугула.

Бир өөредилге чылында 35 неделя турган, а ам 34,5 неделя апарып, 3 өөредилге хүнүн та кандыг шинчилелге үндезилээш кызырганы билдинмес. Ооң түңнелинде эң сөөлгү бир кичээлди 22,5 минутада эрттирери элдептиг.

Чаа программаның 27-ги арынында чугаа сайзырадылгазының класстар аайы-биле шактар хуваалдазы мырыңай хөктүг: 6-гы класска 25 шак деп көрдүнгени кандыг методика эртеминге үндезилээни билдинмес. Ону авторлар чаа ажыдыышкын деп санаан боор!

Тыва дылдың өөренир материалдарының талазы-биле эң-не чиик класс 7-ги класс, а эң-не хөй аар материалдыг, айыткан шактар чедишпес класс 6-гы класс турган. Авторлар 7-ги класска тыва дыл шагын 105 шак, а 6-гы класска мурнундагы турганы хевээр 70 шак кылдыр кииргенин чедир бодаваан чорук деп санап, ЭМЧ-ниң (эртем-методиктиг чөвүлел) кежигүннерин сойгаладым. Мээң арга-дуржулгамдан үндезилеттинген сүмем бо: неделяда 6-гы класска 3 шак, 7-ги класска 2 шак кылдыр эрттирер. Ынчангаш өөредилгениң эртем-методиктиг чөвүлелинден доп-дораан мээң сүмемни сайгарып көөрүн диледим.

ТЕОРИЯ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ЧАЗЫГЛАР

1) Я, Е, Ё, Ю деп ажык үннерниң үжүктерин чүгле орус болгаш моол дылдан үдегерлээн сөстерге ажыглаар, а чиңгине тыва сөстерге ол үннерниң үжүктерин ажыглавас. А бис бөгүн «й» деп үн кирип турар сөстерге «я», «е», «ё», «ю» деп үжүктерни ажыглап турар болгай бис. Дыл дээрге бойдустуң хоойлузу-дур, «Й» деп үнүвүстүң үжүүн казып каары, чылдың бөрге «кыш» деп үезин казааны-биле дөмей, күүсеттинмес.

Ол үннер үжүктерин эртем талазы-биле шынзыдар дээш «Й» деп үн тыва улустуң хоойлу ёзугаар үнү дээрзинге шинчилел ажылын мыңчаар тодаратканымны силерге шынзыдарын оралдажыйн. Үш кижиге (бир тергиин эки билиглиг өөреникчи, бирээзи багай билиглиг өөреникчи, өскези школага өөренип чорбаан кырган) «ая», «биеэ», «ёра», «оюн», («айа», «бийээ»; «йора», «ойун») деп сөстерни бижидеримге багай билиглиг өөреникчи-биле школага өөренип чорбаан кырган дыңнааны ёзугаар «айа», бийээ, йора, ойун» кылдыр шын бижээн, а кончуг эки билиглиг өөреникчи бистиң өөреткенивис ёзугаар «ая, биеэ, ёра, оюн» деп бижээн. Оларның кайызы шын бижээнин шинчилеп көрүңер. Дыл бойдустуң хоойлузу болганда, ону өскертирге теория талазы-биле чазыг деп түңнелге келгенимни туруштуу-биле бүзүреттим.

2) Программаның 3-кү арынының 2-ги абзазында «Домактарны чугаалаар сорулгазы-биле янзылары» дивес, ол орус дылдан «цель высказывания» деп дорт очулга-дыр. Ону тывазы-биле «чугаада домактарның утказының аайы-биле янзылары» дээш медээ, айтырыг, кыйгырыг уткалыг домактар деп ылгаар дээр.

3) Ол-ла арынның 3-кү абзазында домакты «аялгалыг» номчуур, чугаалаар дивес, а домакты «аянныг» азы «шын» номчуур, чугаалаар дээр ужурлуг.

4) 14-кү арынның 1-ги дугаарында ажык эвес үннерниң дыңналырының хуваалдазында «күштүг» деп термин стиль талазы-биле теориялыг чазыг болуп турар. Ону «дыңзыг» деп сөс-биле солуур. Ону тодарадырга мындыг: Ол үннүң үжүүн адаарга, дыңналыры күштүг эвес, а дыңзыг дыңналыр деп улус чугаалаар.

«Лексика» (сөс) деп бөлүкте чазыглары.

«Лексика» дээрге «сөс» дээн грек сөс-түр, ынчангаш тывазын ажыглаарга таарымчалыг, бистиң сөзүвүс бокталбас,

1) 14-кү арында «Лексика» деп бөлүктүң 2-ги абзазында стилистиг чазыг бар: «Сөстүң лексикалыг утказы» дээнин «Сөстүң утказы» деп ажыглаар.

Ол-ла арынның 4-кү абзазында «омонимнер», «синонимнер», «антонимнер» база бешки абзазында «табу» база эвфелизмнер» деп өөреникчилерге билиг шиңгээдиринге шаптыктыг, билдинмес сөстерни ажыглааны методика талазы-биле чазыг деп санааш, оларны тыва чиңгине сөстер-биле солузувусса, тыва дылывыс бокталбайн байлакшып, сайзыраар.

2) Терминология комиссиязын чаартып, ооң ажылын сегитсе чүл?

СӨС ТУРГУЗУУ БОЛГАШ СӨС ЧОГААДЫЛГАЗЫНДА ЧАЗЫГЛАРЫ

1) Программаның 15-ки арынының бирги абзазында нарын сөстерни шуут-ла будалдырып, авторларның теория талазы-биле чазыг кылганын көрээлиңер: программаны чаартыр дээш тыва улустуң мерген сөзү ышкаш «чыртаап эдер дээш согурартып каан». Нарын сөстерни «ийи сөстүң каттышканындан» («ак» биле «көк» деп ийи сөс каттышкан), «ийи сөстүң тудушканындан» («ак» болгаш «көк» деп сөстер дефис-биле тудушкан), «аңгы-аңгы сөстерниң каттышканындан» («ак» деп бир аңгы сөс «көк» деп сөс бир аңгы сөстерниң каттышканындан) дээни чаңгыс уткалыг сөстер- — дир-ле, оон өске нарын сөстер боор каттыжарының аргалары чок болганы ол бе?! Хураангай нарын сөстерни авторлар чүге казааныл? Сөс хураангайлаашкыны нарын сөстер тургузар сөс чогаадылгазының бир хевири эвес апарганы ол бе?! Ол теория талазы-биле чазыг-дыр.

Сан ады деп бөлүктен «Рим чурагайларны» казааны база-ла теория чазыы.

Программаның даштында эгезин «Тыва дыл болгаш чугаа сайзырадылгазы» деп бижээн хирезинде чугаа сайзырадылгазын шуптузун киирбээнин чүү деп бодаарыл?!

ҮНЕЛЕЛДИҢ НИИТИ ТҮҢНЕЛИ

1) Бодунуң ажылынга редакторлаар эргени хоруур.

2) Чаа программаларның тыва чогаал программазын ажыглаар. А тыва дылдың программазын методиктиг болгаш теоретиктиг чазыгларлыг, башкылар будаар, эреңгей дээш ажыглаарын хоруур, 1986 чылда Ш. С. Сат биле В. С. Кызыл-оолдуң программазын, шактарын таарыштыргаш ажыглаарын сүмеледим.

3) 6-гы класска тыва дылды неделяда 3 шак, а 7-ги класска 2 шак эрттирип доктаадырын улус өөредилгезиниң эртем-методиктиг чөвүлелинге саналдадым.

4) Тыва дылдың программазын конкурс ёзузу-биле тургузар.

5) Автор эрге моон мурнунда 25 чыл, а ам 50 чыл иштинде күштүг. Ийи-чаңгыс кижилерниң туралааны-биле автор эрге казыыр чоруун хоойлуга удур дээш хорааш, литература программазының авторлары А. К. Калзан биле К. Х. Оргунуң, тыва дыл программазының автору В. С. Кызыл-оолдуң база 7-ги класстың «Тыва дыл» номунуң автору М. Д. Биче-оолдуң эргелерин хоойлу ёзугаар катап эгидерин негедим.

Мээң санал-оналымга хамаарыштыр бодалдарыңарны солун дамчыштыр бижиириңерни диледим, эргим башкылар база эртемденнер.

Виктор КЫЗЫЛ-ООЛ.
Методист-башкы.

Галина Борисовна ХОЗ-ООЛ

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады Галина Борисовна Хоз-оол, а ол ышкаш ооң өөнүң ээзи, Самагалдай ортумак школазының башкызы Сергей Алексеевич Хоз-оол 1995 чылдың январь 8-те автомобиль халавынга таварышкаш, амы-тынындан элекке чарылганнар.

Г. Б. Хоз-оол 1956 чылдың март 1-де төрүттүнген, 1978 чылда Кызылдың башкы институдун чедиишкинниг дооскаш, О. Шынаа школазынга математика болгаш физика башкызы болуп, күш-ажылчы ажыл-чорудулгазын эгелээн. Ол ооң соонда Самагалдай ортумак школазынга, районнуң улус өөредилге килдизинге инспектор болуп ажылдаан. Башкы ажылының үезинде Галина Борисовна бодун бедик мергежилдиг, бодунга болгаш өөреникчилеринге негелделиг специалист кылдыр көргүскен. Школага болгаш суурга хөй-ниитиниң улуг ажылын чорудуп, Тес-Хем кожуунга өөредилгениң хөгжүдеринге улуг үлүүн киирген. Бодунуң өөнүң ээзи-биле кады ча адарынга хандыкшаан, олар нелээ республикага болгаш оон даштыкаар черлерге болган спортчу хөй маргылдааларга киришкен, бедик көргүзүглерни чедип алган, оларның кайызынга-даа спорт мастерлери деп бедик аттарны тывыскан.

Галина болгаш Сергей Хоз-оолдарның өг-бүлези быжыг, найыралдыг турган. олар боттарының уругларынга күш-ажылга, боттарының мергежилинге ынак турганнар. 1984 чылда Г. Б. Хоз-оолга Улус өөредилгезиниң тергиини атты тывыскан. Ак сеткилдиг ажылы база хөй-ниитиниң даалгаларын идепкейлиг күүседип келгени дээш Хүндүлел бижиктер болгаш өртектиг белектер-биле чаңгыс удаа эвес шаңнаткан.

Г. Б. Хоз-оол шимчеңгир болгаш билдилиг специалист, хамаатыларның хүндүткелин болгаш бүзүрелин чедип алган. 1993 чылдың декабрьда ону Самагалдай суму чагыргазының даргазынга соңгаан болгаш оон-биле кады Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазының оралакчызынга томуйлаан.

Бо албан-дужаалга ооң организакчы талантызы онза илерээн, кижилерге дыңнангыр, сагыш човангыр чоруу илерээн. Г. Б. Хоз-оол 1994 чылдың ноябрь 20-де Тес-Хем соңгулда округунуң талазы-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутадынга соңгуткан.

Кайгамчык кижи дугайында тураскаал бистиң чүректеривиске кезээде артар.

Ш. Д. Ооржак, К. А. Бичелдей, А. А. Мельников, М. С. Козлов. В. С. Очур-оол. Б. С. Шыырап. В. Х. Кара-оол. Г. С.-М. Иргит. Б. Д. Монгуш. Д. Н. Кольчиков. К. Д. Ондар. Д. К.-Х. Ооржак, М. Б. Донгак, К. Л. Лапчаа, В: Б. Хөвеңмей, Ш. Д. Куулар.

СҮМЕЛЕКСЭЭР-ДИР МЕН

Сөөлгү үеде кайда-даа хоойлу-дүрүмнерни хажыдып, кижи кайгай ханмас коргунчуг үүлгедиглерни кылып, кем-херек үүлгедир чоруктарны көвүдедип турар кижилерниң саны көвүдеп турары кижиниң сагыш-сеткилин дыка дүвүредир-дир. Мен школада чүгле төөгү эртемин эвес, а 9 класска неделяда 1 шак «Өөреникчилерге хоойлу дугайында» деп эртемни база башкылап турар мен. Ынчангаш меңээ эрге-хоойлу дугайында айтырыглар база чоок болуп, бо талазы-биле бодумнуң бодалдарымны бижикседим.

Тыва кижи алызында биче сеткилдиг, ыядычал, оожум чораан дээрзин билир бис, а ам ынчаарга тыва чоннуң аразында дүржоктар, каржы-дошкун, кам-хайыра чок кижилер тыптып, оларның үүлгедиглеринден чон коргуп, килеңнеп турар апарганы билдингир. Чүге ындыгыл? Мен бодаарымга, эң-не кол чүүл — кижизидилге айтырыы. Ону ада-ие чаш кижи төрүттүнүп келирге-ле шуут чорутпайн келгенинде. Дараазында чылдагаан — школага кижизидилгениң, өөредилгениң дээш чок болганы. Маңаа тоомча чок чорук улуг салдарлыг болган боор деп бодаар мен. Ылаңгыя 9 класска эрге-хоойлу дугайында эртемни башкылап тура, ол эртемни бүгү талалыг билиндирери чугула. Бир эвес ол эртем чүгле теория-биле кызыгаарланыр болза, ынчан кандыг-даа түңнел чок. Аргалыг болза бо эртемни башкылап турар кижи амыдырал-биле, эрге-хоойлу ажылдары-биле тудуш болдуруп, оларның-биле кады ажылды чорудары чугула.

Ылаңгыя өөреникчилерни ажык судтарже аппарып, болуушкунну көргүзүп, түңнелин билиндирери чугула. Милиция, прокуратура, суд ажылдакчылары-биле ужуражылгаларны кылыры албан болгаш дыка дээштиг. База мээң бодап турарым-биле алырга, бо эртемге республика чергелиг олимпиадаларны чорудары чугула деп бодаар мен. Чүге дээрге, сөөлгү үеде мээң дуржулгамдан алырга, юрист болуксаар өөреникчилер хөй болуп, олар боттарын көргүзүптер азы таптыг белеткениптер арга чок болуп турары хомуданчыг. Ынчангаш эрге-хоойлу талазы-биле олимпиадаларны 10-11 класстың өөреникчилеринге баштай кожуун, оон республика чергелиг чорударын Иштики херектер яамызынга дыка сүмелексээр-дир мен. Чүге дээрге ол олимпиадалар түңнелинден эрге-хоойлу талазы-биле шыырак билиглиг өөреникчилерни тодарадып ап болур, оон оларны тускай специалистер кылдыр белеткеп ап болурунуң аргазы бар. Эрге-хоойлу черлеринде эртем-билии кызыы, түр курстарга өөренгеш, ажылдап турарлар хөй деп боттарывыс билир болгай бис. Ынчаарга школадан эгелеп кадрлар айтырыып, хоойлу-дүрүм хажытпазын өөредип, кижизидер болза черле дээштиг дээрзи билдингир боор.

Амыдыралдан көрүп турарга, школада чүгле кол эртемнерге олимпиада эрттиргеш, а амыдырал-биле шуут холбаалыг, тудуш эртемнерге олимпиадалар эрттирбейн турары акпа айтырыынга үзүп турар боор-дур. Ынчангаш иштики херектер органнары бо эртем талазы-биле олимпиаданы бодунуң холунга ап, чаш кижилерни хоойлу-дүрүм хажытпазынга өөредир болза улам эки деп бодаар мен. Ындыг хевирлиг харылзаа турар болза, башкыларга-даа, милиция ажылдакчыларынга-даа чаңгыс улуг ажыл үнүп келири магат чок. Билир болгай бис, сөөлгү үеде назы четпээннер аразында база кем-херек үүлгедиишкиннери көвүдеп, дүвүрелди болдуруп турар деп. Ону болдурбас дизе баш удур ажылды чорудары, школадан эгелеп алыры чугула апаар-дыр. Ынчангаш хоойлу-дүрүм дугайында эртемни билдилиг бээри — ооң түңнелиниң дээштиин көдүрери. А аңаа башкының ажылының түңнелин, өөреникчилерниң сонуургалын олимпиадалар көргүзүп болур. Олимпиадаларны эрттирерде иштики херектер ажылдакчылары-биле башкы айтырыгларны катай тургузуп, амыдырал-биле холбап, хоойлуларга даяныры чугула. Ынчангаш школада бо эртемни тооп көрүп, бо талазы-биле дузаны Иштики херектер яамызы чоргузарынга бүзүрээр-дир мен.

Кем-херек үүлгедиишкиннериниң болу бээри база мээң үстүнде айытканым ийи чылдагаандан эвес, а сондаа өске чылдагааннардан болу бээри чугаажок. Мен чүгле ийи чылдагаанга доктаап, бодумнуң дүвүрелимни, идегелимни бижидим. Чүге дээрге, келир үеде кем-херек үүлгедиишкиннери-биле демиселди эвээжедип алыр дизе, алыс дөзүнче көргени дээре деп бодал-биле сүмелерни киирдим. Уругну бичиизинден эгелеп дүрүмнерни билир, сайгарар кылдыр өөредип алыры чугула. Оон башка оларны билбес, тоомча чок болганнарындан, ам-на кем-херек үүлгедикчилери үнүп турары ол. Ынчангаш школадан эгелеп, ында «Өөреникчилерге хоойлу дугайында» эртемче кичээнгей салып, дузаны чедирери эрге-хоойлу ажылдакчыларындан негеттинер дээрзи чугаажок.

Галина КУУЛАР.
Саглы суур.

Анатолий Иргитович ДОСТАЙ

1995 чылдың январьда Анатолий Иргитович Достай араатанзыг дерзии өлүрүкчүлерниң холундан амы-тынын оскунуп, аныяк-чалыы назынындан чарылган.

Анатолий Иргитович 1971 чылда Сарыг-Сеп ортумак школазын чедиишкинниг дооскаш, Иркутскиниң күрүне университединиң төөгү факультединге өөренип кирген. Университетти доозуп алгаш, төрээн школазынга каш чылдарның иштинде төөгү башкылап, чоннуң ажы-төлүн өөредир, кижизидер талазы-биле бодунуң эвээш эвес үлүүн киирген.

1979 чылдан эгелеп Каа-Хем, Тес-Хем, Таңды кожууннарның иштики херектер килдистеринге ажылдап чораан. Эрес-шудургу кызымак ажылы дээш ол «Эрес-маадырлыг чорук дээш» деп медаль-биле, хүндүлүг бижиктер-биле шаңнаткан. Сөөлгү чылдарда ол төп чылыдылга системазынга ажылдап чораан.

Анатолий Иргитович бодунуң, биче сеткилдиг, эш-өөрүнге дузааргак болгаш улуг хүндүткелдиг чораан. Анатолий Иргитовичиниң чырык овур-хевири, кижизиг бүдүштүү, чараш аажы-чаңы ооң төрелдериниң, эш-өөрүнүң чүректеринге кезээде тураскаал боор артар.

Эш-өөрүнден.

НУМЕРОЛОГИЯ

«Октаргай чурагай күжүнге турар».
ПИФАГОР.

Сан-чурагай кижиниң хүн бүрүде амыдырал-чуртталгазынга эң-не көскү черни ээлеп турар дээрзи-биле кым-даа маргышпас боор. Бир эвес сан-чурагай ажыглавас чүве болза, бистиң чуртталгавыс бодунуң утка-шынарын чидирер апаар.

Бурунгу үелерден бээр сарыылдыг кижи бүрүзүнүң сагыш-сеткилин, угаан медерелин сан-чурагайның хуулгаазын шынарлары сонуургадып чораан дээрзин төөгү херечилеп турар. Бурунгудан бистиң бо хүннеривиске чедир дамчып келген чамдык саннар дугайында тоолчургу чугаалар ооң бадыткалы болур. Ындыг саннарның бирээзи — «7» деп сан.

Бодап көөрге, «7» деп санны саналгалар чорударынга ажыглаарынга таарымчас, эпчок ышкаш, ынчалза-даа... 7-биле холбашкан чүүлдер амыдыралда кайы көвей: челээш 7 өңден тургустунган, октавада 7 нота, неделяда 7 хонук бар дээн ышкаш, оон-даа ыңай... Улустуң үлегер чугааларында база-ла 7 деп сан-биле холбашкан чүүлдер база-ла эвээш эвес: «Чеди катап хемчээгеш...», «Чеди кижи чаңгызын манавас», «Чеди кулаш сыдым-биле...», «Чеди кижи чемге хор», «Чеди бачыт — чаңгыс харыы» дээн ышкаш, оон-даа ыңай. База бир онзагай сан 12 болур. Бир чылда 12 ай, зодиактың 12 бөлүү, шактың 12 үлеглери, Олимпияның 12 кол бурганы дээн ышкаш, оон-даа ыңай чижектерни адап болур.

Онзагай саннардан аңгыда, чамдык саннарны «аас-кежиктиг эвес» деп санап турар чаңчылдар база бар. Ындыг саннарның бирээзинге «четкер дюжиназы» деп адаары 13 деп санны киириштирип турар. Чижээлээрге, Великобританияның дыка хөй театрларында 13 деп дугаарлыг одуруг-даа, сандайлар-даа чок, авиаполктарда 13 деп дугаарлыг самолеттар чок, база-ла ол-ла чуртта чазактың шиитпирин ёзугаар автомобиль машиналарга үш алдыдан тургустунган дугаарлар бээри хоруглуг чүве-дир (чүге дизе 666-ны — чүдүлге чок «араатан саны» дижир болгаш мындыг дугаарны ондагайлыг деп санаар). Чүл бо: бүдүүлүк чорук бе азы ылап-ла шын чүве ирги бе? Бо айтырыгга шуут-ла тодаргай, дорт харыы бээри болдунмас болгаш ону канчаар хүлээп алыры кижи бүрүзүнүң хууда херээ.

Мындыг хевирлиг сан-чурагайлар дугайында чижектерни хөйү-биле киирип болур. Ынчалза-даа ам нумерология азы сан-чурагай дугайында дорту-биле чугааже кирээлиңер.

«Кандыг-даа чүвени сан дузазы-биле илередип болур» деп алдарлыг грек эртемден Пифагор чугаалаан. Ооң өөредиин ёзугаар кандыг-даа санны 1-ден 9-ка чедир чурагайларга хураангайлап көргүзүп болур. Математикада 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 деп саннарны элементарлыг («элемент» — кезээ, эге, эң бөдүүн дээн уткалыг) саннар деп адаар. Пифагорнуң аргазы-биле кандыг-даа улуг хемчээлдиг саннарны ооң чурагайларын дес-дараалай КАДЫП тургаш, элементарлыг санче шилчидип болур. Чижээлээрге, 1995 деп сан 6 деп элементарлыг санга дүгжүр, чүге дизе, $1+9+9+5=24=2+4=6$. Шак-ла мындыг арга-биле хүн бүрүнүң аңаа дүгжүп турар санын тып ап болур дээрзин көрдүвүс.

Нумерология дээрге кижиниң салым-чолун шинчилээринге калбаа-биле ажыглап турар астрологияның арга-методтарының бирээзи болур. Кижиниң дүгжүп турары элементарлыг чурагайын тыварда ооң төрүттүнген хүнүнүң, айының база чылының саннарының чурагайларын кадыптар. Чижээлээрге, 1947 чылдың март 18-те төрүттүнген кижи болза, $18.03.1947=1+8+0+3+1+9+4+7=33=3+3=6$ деп чурагайлыг болур-дур.

Нумерология дугайында бо материалды мен бөгүн, 1994 чылдың декабрь 28-те бижип олурар чылдагааным база-ла ужурлуг дээрзин тайылбырлап көрейн. Бо хүннүң элементарлыг саны $28.12.1994 = 2+8+1+2+1+9+9+4=36=3+6=9$ болур, а 9 дээрге эң-не улуг элементарлыг сан болур болгаш бо хүн эки сеткил-биле кылып эгелээн кандыг-даа ажыл алачаңгаар-ла онза бүдүмчелиг база улуг чедиишкинниг болур.

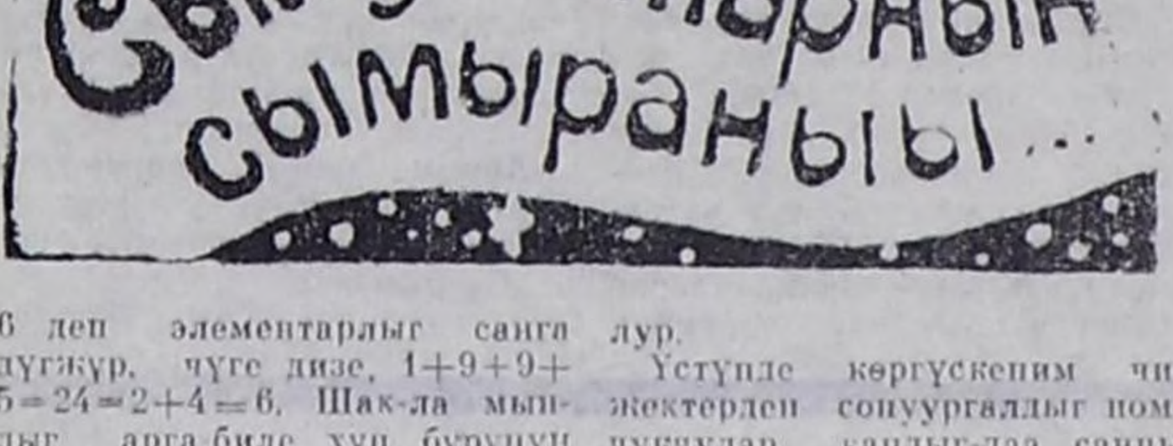
Сылдыстарның сымыраны...

Үстүнде көргүскеним чижектерден сонуургалдыг номчукчулар кандыг-даа санны белени-биле элементарлыг чурагайже шилчидерин шиңгээдип алган боор деп идегедим. Ынчангаш ам элементарлыг сан бүрүзүнүң утка-шынарын база кижиниң аажы-чаңынга, характеринге кандыг хевирлиг салдар-хамаарылгалыг болурун кысказы-биле таныштырайн.

1 — орап-делегейде бар-ла бүгү чүүлдерниң болгаш бүгү-ле саннарның үндезини, амыдыралдың эгези, алфавиттиң «А» деп үжүүнге дүгжүп турар. Кижиниң амыдыралында удурланыышкак уткалыг-даа болза: изиг — соок, четчир — чединмес, ак — кара, эр — кыс, эки — багай дээн ышкаш чүүлдер үргүлчү кады чоруур болгаш ЧАҢГЫС дөстүг. «1» деп санның бижимел хевири безин ору углаан оккур согунга дөмейин эскерип болур. Ынчангаштың 1-ни чаңгыс угланыышкынче күзел-чүткүлдүң салганы СОРУЛГАНЫҢ САНЫ деп адаар.

Алфавиттиң бирги үжүү «А»-дан эгелээн: «авай», «ачай», «ала-чурт» дээн ышкаш сөстер «1» деп чурагайның амыдыралга эгелекчи утказынга дүгжүп турар. Оон аңгыда, согун бажы ышкаш чидиг «А»-дан эгелээн: «авторитет», «амбиция», «агрессия», «атака», «авангард» дээн ышкаш сөстер «1» деп чурагайда амыдыралга активчи, харын-даа чамдык таварылгада, дошкун-турамык шынарлар. ЧАҢГЫС болурунуң эрге-ажыын бодаар байдалдар барын херечилеп турар хире.

«1» деп чурагайның кижилериниң характеринде: күш, активчи чорук, эгелээшкин, чаа чүүлдерге сундугуушкун, удуртуп-башкарарынче чүткүл, күчү-шыдалдыг болгаш ат-алдарлыг болуксаар күзел, чамдыкта чүгле болуп бодаары дээн ышкаш мөзү-шынарлар тодазы-биле бар деп болур.

Чамдык «1» деп чурагайлыг алдарлыг кижилерден чижек кылдыр киирейн: Александр I (12.12.1777), Михаил Горбачев (02.03.1931), К. Маркс (05.05.1818), Ньютон (04.01.1643), Наполеон (15.08.1769), Павел I (20.09.1754), Паганини (27.10.1789), Шостакович (12.09.1906).

«1» чурагайлыг улустарның чугула ажыл-херектерге таарымчалыг хүннери — кандыг-даа айның 1, 10, 19, 28 болур. Бир эвес айның бо хүннериниң кайы-бирээзи ВОСКРЕСЕНЬЕГЕ таваржыр болза, ол хүн — онза таарымчалыг деп санаар. Оларның авыралдыг сүлде-планетазы — ХҮН болур.

«1» деп чурагайлыг ХҮНДЕ салдынган айтырыгларны чаңгыс тодаргай сорулга-биле, дорт болгаш дораан шиитпирлээринге таарымчалыг. Чаа ажыл-херектерни эгелээринге, ылаңгыя, дугуржулга-солчулга чорударынга чогумчалыг. Дораан кылып болур нарын эвес херектерниң бүдүмчелиин бо чурагайның хүнүнде элээн каш катап күштелир. Чүгле бо хүнде бүдер-бүтпезин билдинмес, чайгылчак херек кылбас.

2 — удурланыышкак ийи чүүлдерниң аразында доктаамал чорун турар демиселдиң символ-демдээ. «2» деп чурагайда: эр биле кыс, чырык биле караңгы, ак биле кара, чылыг биле соок, кадар биле казыыр, өзүлде биле өлүм дээн ышкаш удурланыышкак чүүлдер кады чоруур болгаш бот-боттарының аразында деңзиленчек байдалда турар. Ынчангаш «2» деп чурагайны удурланыышкак байдалдарның ДЕҢНЕЖИИШКИН саны деп адаар.

(Уланчылыг).

ЭНЕРГЕТИКА КРИЗИЗИ

ВЛАДИВОСТОК, январь 10. (РосИТА-СЧТА). Крайда одаар чүүлдерниң чедишпес апарганындан Приморьениң он-он муң чурттакчыларының чурттап орар бажыңнары соок апарган. Мазут чедишпезинден крайның он ажыг улуг бүдүрүлгелери, оларның аразында Ыраккы Чөөн чүкте эң улуг дээн «Бор», «Дальполиметалл» каттыжыышкыннар аңаа турупкан. Ол дугайын РосИТА-СЧТА-ның корреспондентизинге Приморьениң чагыргазының даргазының бирги оралакчызы, онза болуушкуннар талазы-биле комиссияның даргазы Игорь Лебединец дыңнаткан.

Ооң чугаазындан алырга, Владивосток, Арсеньево, Дальнегорск, Лесозаводск хоорайларның чуртталга бажыңнарын болгаш бүдүрүлгелерин чылыдар суук одаар чүүлдүң курлавыры каш-ла хонуктарга четчир боор турар. Крайже мазут аймаан чүдүрүп чорутпаандан бээр үр үе эрткен. Бир эвес Россияның Чазак дарый хемчеглер албас болза, край каш-ла хонгаш энергетиктиг улуг бузураашкынга таваржыр.

Приморьениң одалга сезону доозулгуже чедир мазут-биле доктаамал хандырар дээр болза, 250 муң тонна одаар чүүл негеттинер. Ам дээрезинде ниитизи-биле бүдүн крайда 100 муң тонна хире мазут арткан.

КУЛЬТУРА БОЛГАШ САГЫШ-СЕТКИЛ БАЙЛАКШЫЛЫ

(Ужурлуг, угаадыглыг чүүл)

Хөрээм өйүп, сеткил-чүрээмни хөлзедип туруп берген дүвүренчиг байдалды болгаш баш шөлээн олуртпастаан бодалдарымны илередип көрейн.

Кижи иштики-хырнын боралап, эктин чажырар хеп кедип чоруур дириг амытан эвес. Ол амылыг чурттаарынга эргежок чугула материалдыг хереглелдерни бүдүрери-биле кызыгаарлаттынмайн турар. Кижи мээмедерелдиг, угаап-сарыылдыг, сагыш-сеткилдиг болгаш иштики-хөңнүн илередир, долгандыр турар хүрээлелде, амыдыралда буян биле каржы чорукту, чараш биле чүдек чүвени, ак биле караны, изиг биле соокту ылгап билир. Ол тургузукчу, шимченикчи күш боорундан аңгыда, чечен чогаалдың, уран чүүлдүң, ыры-хөгжүмнүң, каасталга-сиилбикчи чоруктуң чаяакчызы. Чечен-мерген дээштиг сөзүн, сагыш-сеткил тааладыр, дүвүредир уян ырын, сыгыт-хөөмейин, көрүп, магадап ханмас танцы-самын, чогаадыкчы салым-чаяанын аныяк-өскенге, чонга, харам чокка бараалгадып чоруур, баш мунгаш олурбас, аянтээлеп чорбас культура ажылдакчыларының, чогаалчыларның, эртемденнерниң, башкыларның сеткил-чүрээн бо чүүл хөлзедир боор, арат-чонну бодандырар боор. Чамдык улусту шугулдадып, тос-өкпезин тургузуптар-даа чадавас.

1. ЧУДУ-КАРА, ЧУТТУГ БОЛЗА...

«Культура» деп сөс кончуг-ла делгем уткалыг. Ол — кандыг-даа ниитилелдиң чарылбас кезээ, кижиниң албоду-биле, ооң амгы амыдыралы-биле, ажыл-чорудулгазы-биле тудуш. Кижиниң культуразы канчаар чурттап чоруурун тодарадыр.

Амгы үениң кижилери хуу бажыңнарда, күрүнениң тудуп каан каът-каът, даг дег, бедик бажыңнарында чурттап турар. Көдээ черлерде малчын улус өглеринде чылдың дөрт үезинде ыңай-бээр көжүп чурттавышаан.

Өгнүң-даа, бажыңның-даа даштыкы девискээри арыг-силиг, көрүштүг, эмне-сес келиг болур болза, аңаа кым-даа кириксээр. Культурлуг улус чурттап турарын эрткен-дүшкен кижилер эскерип, доктаап, долгандыр көрүп тургулаар. Бок-сүрээлиг, кажаа-херимнери үрелик болза, кым-даа сонуургавас, кичээнгей салбас, кирер хамаанчок, оюп эрте бээр.

Бажыңның, өгнүң иштиарыг, эт-херекселдер бүдүн, турза чогуур черинде көрүштүг, аянныг салып каан болза, боттарынга, кирип келген улуска магаданчыг болур. Орун-дөжээн этпээн, ында-мында, теве тепкилээн ышкаш, тоо-бидарады октагылапкан, дөрде стол кырында ном-дептерлерни, кыдыраш-саазыннарны уш-баш чок оваалап каан, чемненир столда чугдунмаан аяк-сава, чем артыы оваалаңы берген, шала кырында төктүп калган чыдар болза, сагышка анчыг, чексинчиг. Чуду-кара, чуттуг чорук кижиниң хөңнүн калзыр. Бо назынымда кире бээрге, куску келир чыттыг, тос каът хирлиг бажыңга-даа, өгге-даа кирген мен. Ындыг бажыңда, өгде олурар улусту көөрге, дүмбей, имистелчек чер иштинде ышкаш, арта көстүр-көзүлбес ышкаш, ында-ла үвүреңейнип, ишти тынныг олурар ышкаш. Та, канчап барган, хиринге күш четпестээн, сүзүү кудулаан боор чүве ыйнаан.

Аалдар, бажыңнар кезип чорааш, ымыраа хонгаш тая берги дег, кылаң арыг болгаш чүзүн-баазын өңнүг хевистер-биле ханаларын каастап аскан, шалаларын долдур чадып каан, идик-биле базарындан чалданы бээр бажыңнарга база кирген мен. Чүве-ле суп, делгепки дег черлерде, шкафтарда, сервантыларда хрусталь, чайыннанып турар чараш, кылагар аяк-сава, каасталга, эдилелдер шыпкан боор. Өңнүг телевизор, магнитофоннар дээш, кандыг-даа эт-херекселдер бар. Ында багай чүү деп! Бай-шыырак чурттап, каас, чараш чүвеге ынак улустур. Эргин артап кирип кээрге, «Ой-ой, идиң ужул!» — деп алгыра бээрге, кижиниң дүрген-не үнүксээзи кээр, келген херээ чугула болгаш, арга-чадаарда, аамайланы берген, кезек када ыыт чок турар ужурга таваржыр. Чугаалажы каапкаш, карак ажыт бурт-сарт үне бээр сеп. Ындыг улустуң бажыңынга чем амзап, аяк эрии ызырар чүве каяа турар боор. Чоок төрелдерде безин ындыг улус бар чораан. Үнүп келгеш кылаштаарга, аар шой чүктедип каан ышкаш, угдунмас, сеткил-сагыш карарып каар чоржук. Тыва чоннуң езулал, хүндүлел деп чаагай чаңчылын таптай базып каапкан улустуң бак салдары өскелерже шилчип, делгерей берзе кончуг.

Бажыңынга кирип кээрге, ээлдек, чазык мендилежип, дөрже хүндүткел-биле эдертип кииргеш, стол, сандайга, азы диванга чалап алгаш, сүттүг шайын шаажаң аякка долдур кудуп, аъш-чемин делгеп салып алгаш, чугаалажыр өг-бүлеге кирген кижиниң сеткили ханар, караа чырыыр, үнүп келгеш, кылаштаарга, чиик-чиик ышкаш болур. Ындыг бажыңныг, өглүг, өг-бүле хайымныг, чоннуг, аас-кежиктиг боорун амыдыралымда көрүп чор мен.

Дириг амытаннар ал-бодун кончуг арыг ап чоруур. Довуракка боражы бергенде, силгиленип, аңдаашталып каап тар. Диис чараазы-биле чупуп аар. Ыттар база ындыг. Инектер-даа, шээр мал-даа чаш төлүн чылбыйты чылгап, арыглап аар. Чаъс, хар оран-делегейни шыгыдып, хөрзүннелдирип, дириг амытаннарны чуп, арыглап турар.

Чаш уруг эң-не арыг, авазын эмер болгаш чаагай чыттыг, эргеледип, холдан салбайн оруксанчыг, чаптанчыг. Идик-хеви хирге боражып үнгей бергенде, ужа-тура кылаштап эгелээнде, холунга таварышкан-на чүвени аксынче суптар апарганда, бичии уруг доктаамал хайгааралга кирер. Чундурар, идик-хевин арыглап чуур ажыл эгелээр. Ажы-төлүн херекке албас, чугбас авалар база бар. Ол каракка чаржынчыг. Оларның думаазы чуларландыр төктү берген, арны-бажы былчак, идик-хевин хир тудуп чий берген чорууурга, көрген улус бажын чаяр — ие кижини кочулаары ол-дур ыйнаан. Ава ону эскерер болза эки боор.

Доозунналган довурактан, бургураан ыштан, дериттир ажылдаар, кылаштаар болгаш, кижи хиригличел. Ынчангаш бир хүнде каш-даа катап чунар апаар. Чунар-бажыңнап чаңчыгып калган кижи ол үезинде чунмаска, уш-баш, эът-кеш кижээш туруп бээр. Сагыыр апарган чаңчыл ындыг негелделиг боор. Саваңнанып, каш катап чунмас, дөңгүп холун чүй тудуп, арнын суг-биле өттүргеш, чоттунуп аар улустуң чанынга кээрге, думчукка хирзиш дээр. Арны-бажы былчак кара, дыргактарының адаан хир тудуп чий берген, бажын дыравас, кырган ыт кудуруу ышкаш апарган чоруур кижилер аравыста ам-даа бар. Идик-хевин элеп үзүлгүже чугбас, мат-кара апарган чоруур чуду-кара кижини көөрге, холун чүй каапкаш, тонунуң эдээнге, дөңмээнге чода тыртып аар. Ындыг чуттуг кижини көөрге, чексинчиг, чаржынчыг. Бо хөөрем эвес, амыдыралда бар. Ындыглар чудун көргүзүп, тыва чоннуң ат-алдарын бужартадып чоруур болдур ыйнаан.

Кижиниң идик-хеви арын-шырайын, дурт-сынын чазаар. Эрте-бурунгу үеден бээр тыва улус чурттаар оран-өглүг, национал дыл-домактыг, идик-хептиг, сырынналган боостаа ырлыг, езулалдарлыг, чаңчылдарлыг, ыдык-сүзүктүг чурттап чоруур. Тыва чон азырап, хумагалап чоруур малының кежинден, дүгүнден кедерге эптиг, чаражы магаданчыг чараш хепти даарап ап, элевес, быжыг, көрүштүг, эдилелдерни, дериг-каасталгаларны кылып ап, амыдырап келгеннер. Хой дүгүн хоюду дыдып-дыдып, савааштар-биле тудуштур хап-хап, суг-биле шаптап-шаптап, өзекке дүргеш, баштай долгай тудуп, хол-биле өйүп-өйүп, аргамчы-биле шарааш, аътка сөөртүп тургаш, кидис кылып ап чорааннар. Кидистен өгнүң дээвиирин, өрегени, адакыларны, дөрге дөжек (орун), чүък (чыышкын), чадар ширтектерни, аалчыга, хүндүлүг улуска дөжеп салыр, хураган дүгүнден чугажак кылдыр салып каан, хээлей сырып каан олбукту, энчекти дээш, херектиг-ле эт-сеп, шывыгларны кылып ап, үр үеде ажыглаар турган. Ширтектерни, энчектерни сырыыр чүңнү өңней будуп, угулзалай кылып аар болза, бажың, өг иштинге чаттынар болза, кандыг-даа садыг хевизиниң херээ чок, элеп самдаравас, өңүн салбас, көрүштүг, аянныг.

Торгу-биле додарлап каан хураган кежи тон, хээлей хаажылап тургаш даарап каан шыва торгу тон, анай, хураган, киш, дилги болгаш өске-даа дириг амытаннар кежинден кылган янзы-бүрү хевирниң бөрттери, хөмнү эттээш, былгаар кылдыр хуулдургаш даараан кара-саар кадыг-идик — чүс-чүс чылдар иштинде кедип келген хевивистиң дээжилери бо-дур ыйнаан. Чараш өңнүг, кылаңайнып турар торгу-чычыы тонун, аянныг бөргүн, идиин кеткеш, каасталгаларын багланыптарга, тыва кыс улус ышкаш чараш хөрээженнер кайда боор! Эр улус тыва езу-биле кеттиниптерге, экти делгем, бедик, чаагай дурт-сынныг, күдер-кара, көрүп оруксанчыг шырайлыг, тоол маадыры ышкаш чоргаар, бергелерге торулбас, чаныш-сыныш чок кылдыр көстүр — эрниң эрези боол, аал-коданың, чер-оранын хумагалаар эр хиндии көдүрлүр!

Делегейниң дыка хөй чурттары ажыы-биле тускай, чаа күрүне-дир деп хүлээп көрген Тыва Арат Республиканы Россияга каттыштырганының соонда тыва улус орус, европейжи идик-хепти кедип эгелээн. Орус тон, хеп кеткен, шак багланган кижини-ле «дарга» дижип, хүндүлеп, коргар-сестир турган болгай. Идик-хепте чүү деп, социал чаартылга-ла ыйнаан. Шуут орусчуп, тыва национал хевин уштуп октап, ону даараарын, ажыглаарын соксадып каапкан, кончуг хомуданчыг, эрткен төөгүнү, амыдыралды довурак-биле дуй базырып, моон соңгаар ажыглаттынмазын дээн ышкаш, хөөп каапканы-биле дөмей-ле.

Тыва национал идик-хеп дугайында допчулай бижип ора, Салчак Токаның 1957 чылдың май 7-8 хүннеринде № 91 (3803) «Шын» солунга парлаттынган «Тыва национал культураның чамдык «камгалакчыларынга тайылбыр» деп чүүлүнден үзүндүлерни номчукчуларга сонуургадыр дээн бодалым бар. Төөгү эртемнериниң кандидады Владимир Очур 1956 чылдың октябрь 7-де «Тыва национал культураның айтырыглары» деп чүүлүн «Шын» солунга парлаткан. Дыл эртемнериниң доктору, профессор Сат Шулуу 1956 чылдың декабрь 2-де «Амыдыралдың чамдык айтырыглары» деп чүүлүн ол-ла солунга чырыткан. Бо ийи эртемденниң чүүлдеринге Салчак Тока чиктиг, тыва кижи чөпшээрежир арга чок «тайылбырны» берген. Оон чамдык домактарны бо чүүлүмге ушта бижип, бүзүренчиг кылдыр киирип ор мен. С. Токаның бижип турары: «...Тываның ниитилел хөгжүлдезиниң дыка куду турган үезинде араттарның арга чадаарда кедип чорааны элбер-салбар хептерин (негей тоннарны, ыргак баштыг кадыг идиктерни), куду шынарлыг аъш-чем болгаш өске-даа чүүлдерни колдады бижип турар...», «Мен бодаарымга, харын-на Очур боду кадыг идикти, негей тонну массалыы-биле кедип турган үеден дыка ыраваан, Тываның араттарының амыдырал-чурттталгазы мырыңай чаа социалистиг эге-биле сайгарлып турар деп чүвени көрбейн турар кижи-дир. Бо талазы-биле С. Шулуу бодунуң «бажазы» В. Очурдан дээредээр чери чок деп чугаалап болур» деп, С. Тока чөптүг саналдарны буруу шапкан. Тывалар идик-хевин чылдың үелеринге дүүштүр кедип чораан. Эттеп каан, чымчак хой кежинден дараан негей тон чыккылама, тос-тостуң соогунда эң-не чылыг, соок өтпес болгаш кижиниң кадыын камгалаар. Ону көдээде, малчын-даа, хоорай кижизи-даа кедип алза, чылыг-ла боор ыйнаан. Кышта каас бар эвес. Соокка алзып, аарыырының орнунга кедип-ле чорза, кым-на кижини шоода бээр деп. Кадыг идикти энчек-биле хыглааш, кылын кидис-биле улдуңун чылыглааш, кара былгаар-биле ыскыттап тургаш, даарап каарга, көрүштүг, кыжын чылыг, чиик, эптиг. Чүс-чүс чылдарда кедип келген идикти, тонну төөгүден үндүр бижип кааптарга, кайын боор! Артистер, ылаңгыя сыгытчылар тыва бөргүн, тонун, кадыг идиин кеткеш, даңзавын, бижээн азынгаш, сценага үнүп кээрге, кайы хире чараш, чоргааранчыг ыйнаан. Мөгелер кадыг идикти кедип алгаш хүрежирге, ушпас, туруш болгаш аргалар ажыглаарынга эптиг.

СААЯ МАЙНАК.

(Уланчылыг).

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Бистиң ынак ававыс **Лидия Монгушовна КУУЛАР** база ачавыс **Эртине Бегзилдеевич КУУЛАР** оларның кайызы-даа бо айда төрүттүнген хүнүн демдеглээрлер. Чөөн-Хемчик кожууннуң Баян-Тала суурда ажылдап, чурттап чоруурлар. Ававыс Баян-Тала суму чагыргазында секретарь, а ачавыс малчын.

Ада-иевис бисти — 6 уругну аас-кежиктиг өстүрүп, кижизидип чоруурунга өөрүп четтиргенивисти илеретпишаан, оларның байырлалын таварыштыр амыдырал-чурттталгазынга аас-кежикти, кадыкшылды, улуг чедиишкиннерлиг болурун күзеп тур бис.

Уруглары: Марта, Магаранзаа, Марат, Буян-Маадыр, Марина, Буяна, күдээзи Дембек, уругларының уруглары Рустам, Чаяан-Маадыр.

ЧАРЛААЛДАР

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязынга доктаамал ажылдаар, бюджет организацияларынга 5 чылдан эвээш эвес ажыл стажтыг кол бухгалтер негеттинип турар. Ол дугайын билип алырда Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу 18 бажыңга кээр. **Телефоннары: 3-64-60, 3-74-55.**

«УЛУГ-ХЕМ» СОЛУННУҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

«Улуг-Хем» солуннуң шаңналы дээш шыдыраа маргылдаазы январь 21-де 10 шакта Чаа-Хөл кожууннуң Чаа-Хөл суму чагыргазының бажыңынга эгелээр.

Шаңналдары: 1 чер дээш эр улус аразынга — ирт, 1 чер дээш херээженнер аразынга — серге. II-IV черлер дээш — өртектиг белектер.

Ойнакчылар шыдыраа ойнаар шагын, шыдырааазын ап алгаш келири күзенчиг.

ОРГКОМИТЕТ.

КИНО

ЯНВАРЬ 12-ДЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Чаттерлей деп аныяк кыс» (АКШ) (16 хар чедирлерге көргүспес), 10.00, 11.50, 13.40, 17.20 шактарда. Видеозалга: «Өжээн негекчизи» (Индия) 2 сериялыг 8.40, 13.00, 16.00 шактарда.

«ВОСТОК»: «Вязьтар кудумчузунга харам бастыгыышкыны» 13.00, 15.00, 17.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Екатерина Семенованың элдептиг эрлери» 13.30, 16.20 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Үрегдекчи» 13.00, 15.20, 17.40 шактарда.

Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт комитеди спорттуң хоочуннары, республикага ча адарының үндезилекчилеринге кирген, ССРЭ-ниң спорт мастерлери

Галина Борисовна
ХОЗ-ООЛДУҢ

болгаш

Сергей Алексеевич
ХОЗ-ООЛДУҢ

озал-ондакка таварышкаш амы-тынындан элекке чарылганың дыңнатпышаан, оларның төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илередип тур.

Ча адарынга сурагжаан мастер, республиканың көскү тренери, институтка кады өөренип чораан эживис Владимир Борисович Сыратка ооң дуңмалары Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады

Галина Борисовна
ХОЗ-ООЛДУҢ

болгаш

Сергей Алексеевич
ХОЗ-ООЛДУҢ

озал-ондакка таварышкаш мөчээни-биле ханы кажыыдалды илергейлеп тур бис.

Б. С. Шыырап, Л. С. Седип, А. С. Нурзет, Б. С. Салчак болгаш өскелер-даа.

Каа-Хем кожуун чагыргазы, өөредилге килдизи Сарыг-Септиң № 2 ортумак школазынга үр чылдарда башкылап, директорлап келген Сырбаа Машпак-ооловна болгаш Иргит Араптанович Достайларның оглу

Анатолий Иргитович
ДОСТАЙНЫҢ

аныяк назынында озал-ондакка таварышкаш мөчээнин дыңнатпышаан, оларга, дөргүл-төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илергейлеп тур.

Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы милицияның халажылгада майору Кызыл-оол Нуржутович Хертектиң оглу

Эрес Кызыл-оолович
ХЕРТЕКТИҢ

элекке мөчээни-биле холбаштыр, аңаа ханы кажыыдалын илередип тур.

«Тываның хлеви» ассоциацияның болгаш Тываның күрүне «Макарон үлетпүрү» бүдүрүлгениң коллективи ук бүдүрүлгениң чолаачызы

Эрес Кызыл-оолович
ХЕРТЕКТИҢ

элекке мөчээни-биле холбаштыр ооң өг-бүлезинге, чоок дөргүл-төрелдеринге, эш-өөрүнге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

Шамбалыгның суму чагыргазы, «Шамбалыг» совхозтуң дирекциязы партия, совет, профэвилел ажылының база күш-ажылдың хоочуну, Күш-ажылдың Кызыл Тук орденниң эдилекчизи, персоналдыг пенсионер

Дмитрий Дамбаевич
ТАСПАЯКТЫҢ

88 харлап чорааш, үр аарааш мөчээнин дыңнатпышаан, ооң дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

ДЫҢНАДЫГ

Автомобиль авариязынга таварышкаш өлген, Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутады Галина Борисовна Хоз-оолду болгаш ооң өөнүң ээзи Сергей Алексеевич Хоз-оолду сөөлгү оруkче үдеп, ажаарын организастаар талазы-биле комиссияның дыңнадыры болза, аңаа хамаарыштыр чоннуң чыыжы 1995 чылдың январь 13-те Тываның күрүне филармониязынга хүндүс 11 шактап 13.00 шакка чедир болур.

Орнукшудулга январь 13-те Кызыл хоорай хөөрүнге болур.

ЯНВАРЬДА КИНОЛАР

«ҮРЕГДЕКЧИ». АКШ.

Уорнер Бразерсден кинокомедия. Тургузукчу режиссеру Марко Брамбилл. Рольдарда: Сильвестер Сталлоне, Уэсли Снайпс.

Фантастиктиг кинобоевик, XXI чүс чылдың бурунгаар көдүрлүүшкүннүг хөгжүлдезиниң кем-херек үүлгедии-биле холбашканының дугайында төөгүлээн киночурук.

Полицейжи Джон Спартэн хөй-нүгүл буруудаашкын-биле тускай көрдүнген программалыг эде кижизидиишкин-доңуруушкуннуг кеземчеге онаажыр. Шак-ла ындыг доңуруушкун-кеземчеге ооң удурланыкчызы-өлүрүкчү Саймон база-ла таварышкан болдур, ол ниитилелди дедир суртаалдаашкын - үймээнниң дузазы-биле бужартатканнарның бирээзи. Шынныг чорукту болгаш кем-херек үүлгедиишкининиң когун үзүп узуткаары-биле чөптүг эвес буруудадыышкынның хуусаазын үзе баскаш, Спартэн үнүп кээп, эргиде ажылынче ээп кээр.

1994 чылдың эң шыырак дээн уран-чечен ажылдарының бирээзи бо чаа фильм чүгле Кызыл хоорайга үнери-биле планнаттынган. Фильм бодунуң көрүштүг болгаш сюжединиң аайы-биле аңгы-аңгы назы-харлыг хөй санныг көрүкчүлерин хаара тудар ужурлуг. Ынчангаш ону көөр аргазын эрттирбе, эргим көрүкчү.

«КУРБУСТУНУҢ ШИИТКЕЛИ». АКШ.

Режиссеру Блейк Эдварс. Рольдарда: Эллен Баркин, Джимми Смитс.

Фильмниң жанры — мистика. Мистика дээрге грек сөс. элдептиг тывызыксыг дээн уткалыг. Шажынчы дуржулгадан алырга, хөлүн эрттир сагышсыралдың бердиниишкининден шимчедикчи күжүнүң база ооң алыс утказының дугайында каттышкан билиишкиниң бадыткалы.

Херээжен чоннуң уян чүрээниң куюмпалдырыкчызы аныяк эр эрлик орапынче бурганчый бергениниң соонда, ол кагдырган ынакшаан кыска курбустудан херээжен кижиниң хевир-дүрзүзү-биле эглип чедип келгениниң дугайында коргунчуг кинотөөгү.

Фильм база-ла январь 23-тен эгелеп чүгле Кызылга үнер. Ынчангаш Голливудтуң мистика жанрынга тургускан чаа ажылын сонуургаңар.

«ДЖУНГЛИНИҢ АРАЗЫНДА АРААТАН — ХЕРЭЭЖЕННЕР». АКШ.

Сценарийниң автору болгаш режиссеру Джи Ди Азенс. Рольдарда: Шеннон Твид, Билл Махер, Карен Мистел, Эндриен Барби.

Кижи эъди чиир хаңзырак, джунглиниң дүмбей аргаларында чурттап турар маңгыс кижилерниң дугайында делгереңгей сюжеттиг чеченчиткен, ужуралдыг комедия жанрынга тургустунган уран-чечен фильм. А фильмниң болуушкуннары солун ужуралдар, шаптараазыннардан тургустунган. Хөй эвес санныг экспедиция джунглиниң араатан чараш херээженнеринге удур сегиржип алыышкынче аъттаныптарлар. Оон аңгыда экспедицияның кежигүннери эртем талазы-биле ажыл чорудар болгаш дайзын херээженнерниң амыдыралын, салым-чолун өөренип көөр сорулгалыг.

Спорттуң, уран чүүлдүң кижилери

САЛЫМ-ЧОЛДУҢ ААЙЛАШКАА

Ындыг кижилер, оон-даа чоокшулады чугаалаарга, өг-бүле ховар. Авазы, ачазы чүге сонуургалдыг, кандыг аажы-чаңныг, боттарын канчаар ап чоруур болдур, уругдары оларны дөзээр, салгаар. Чеченчидип чугаалаарга, номчукчуга сонуургадыксаан кижилерим — өгбелериниң чагыг-сөзү оларның доозазынга өзер назын үдеп чоруур номнал болу берген — бүдүн өг-бүле-дир.

Бичии Аринаның олут-чыдын чогу, шимченгири чажындан-на илдең болган. Школачы чылдарында ооң сонуургаар бир эртеми — күш-культура кичээли. Бөмбүкке, хаакка, конькиге, тенниске ооң ат-алдары школа кырынга турган. Ак-Туруг школазының сески клазының өөреникчизи тургаш, ол стол теннизинге республиканың бирги чери дээш болган маргылдаага бир-ле дугаар киришкен. Ол дээрге 1964 чыл. Оон бээр бо хүннерге чедир Арина Дөңгүр-оол спорттуң ол хевиринге республика иштинге сес удаа чемпионнаан.

Ортумак школаның 9-ку клазын доозупкаш, дөскел чок чалыы назынның кыйгызы-биле 1966—67 чылдарда Кызыл хоорайга киномеханиктер курузун доозуп четтигипкен. Оон бээр-ле Арина Монгушовна ол мергежилинден чарылбаан, бо хүннерде Шагаан-Арыг хоорайның кинотеатрында киномеханик боор ажылдап турар. Херээжен кижи хирезинде шилип алган мергежили безин онза аа? Ындыг мергежилдиг херээженнер бөгүнде бистиң аравыста санныг болдур ыйнаан.

Спортка хандыкшылының аайы-биле ону хөй-ниити организациялары кол ажылындан өскээр чардыктырып турган таварылгалар база тургулаан. Оон чижектери бо: Арыг-Үзүү суурга спорт инструкторлап, Ак-Туругга кадыкшылга школазы турган үеде аңаа кижизидикчи башкылап, Улуг-Хемге «Урожай» эки тура спорт ниитилели турар шагда ону даргалап, 2-3-ле хире чылды ынчаар ажылдап эрттирген. Чемгерип өөреткен мал коданындан ыравас дижир. Чурттталгазынга оруун айтыкчызы кылдыр шилип алган мергежил аңаа бердинген, ону хүндүлээр, ээзинге эргим. Арина Монгушовна дедир-ле киноленталарын шуудуп эглип келген. Ол ам 24 чылдың нүүрүнде чонга ак сеткилдии-биле бараан боор турар.

Чоокта чаа республиканың бирги чери дээш стол теннизинге маргылдаа болуп турда, маргылдааның кол судьязы А. С. Серен спорттуң ол хевириниң федерация даргазы кижи болгаш ойнакчыларының спортчу шамдарын, беш салаазы дег билир, оларның арасындан хоочуннарны меңээ таныштырган. Арина Монгушовна Дөңгүр-оолдан аңгыда Чаа-Хөлден Алдынмаа Назытыны, Мөңгүн-Тайгадан Ульяна Хертекти ынчан билип алдым.

Бо үштүң кайы-бирээзи хосталы бээрге, ужуражып чугаалашсымза дээн изиг күзелге алзып, оларның-биле бодум ойнап турган дег, арта деридип, кичээнгейимни чүгле оларның ойнап турганы столдарже углапкан олур мен. Бир канчапгаш корупкер дээримге, Арина Монгушовна тонун кедип тур. «Кеттинип турарын бодаарга, үнер эжикче углаар хире-дир. Бажып доозуп, чугаа кылыр үени дугуржуп алыйн адыр» дээн бодал-биле тура халыдым...

Нары-шээр улуургаар сеткилдиг ора-сомазы чок, магалыг чугаакыр, ажык, бөдүүн кижи болду. Журналист кижи каяа-даа чоруур, кандыг-даа кижилер-биле чугаалажы бээр. Чамдык кижилерде, ылаңгыя херээженнерде элдеп чаңныг улус чоруурун эскерер чордум: кижи караанче дорт көрбес, айтырыгга каржы харыылаар. Кижилерни үнелээрде ооң даштыкы байдалын көөр, бодунуң бузуттуг талазын эскербес, өскелерни куду көөр. Ындыг кижилерни тывалар «иштинде диштиг» дээр боор ыйнаан. Чугаалажыксаан спортчум-биле шагдан бээр таныжар, харын-даа чаңгыс хемниң суун ижип өскен угбашкылар дег хөөрешкен бис.

Киномеханиктер курузунга өөренип тургаш, ортумак өөредилге черлериниң аразынга бирги чер дээш Черногорск хоорайга болган маргылдаага киришкеш, командазының-даа адын камгалаан, хууда бирги чер дээш демиселге тиилекчи болган. А 1969 чылда Омскиге база барып ойнап чораан.

А. М. Дөңгүр-оол чүгле теннисчи эвес, хаакка, волейболга кожуунунуң ады дээш маргылдааларга ойнап чоруур. Ол эрткен чылын хаакка назы-хар аайы-биле бөлүкке бодунуң нормазын база күүсеткен. Өг-бүлениң эр ээзи Виктор Намчылович Дөңгүр-оол база спортчу. Олар кайызы-даа кожууннуң чыынды командазынга (волейболга, хаакка маңнаарынга, стол теннизинге) бо-ла кады ойнай бээрлер, Виктор Намчылович Улуг-Хемде чугай өрттедип турар «Кашпал» хуу бүдүрүлгениң удуртукчузу.

1989 чыл. Дөңгүр-оолдарның өг-бүлезинге ол кажан-даа уттундурбас чырык сактыышкынны арттырган. Ол чылдың мартта бо өг-бүле профэвилелдер шугуму-биле Москваага болуп эрткен спортка, уран чүүлге ынак өг-бүлелер конкурузунга киржип чорааш база багай эвес түңнелдерлиг болган.

Арина, Виктор Дөңгүр-оолдар дөрт уруглуг. Улуг оглу Арион Дөңгүр-оол амгы үеде Свердловскиде шериг албаны эрттирип турар. Хостуг хүреш талазы-биле кезээниң адын камгалап, маргылдааларга идепкейлиг киржип турар. Ийиги оглу Эрис Дөңгүр-оол — далайжы. Ол спорттуң чыдалажып селемележип тулчуруунга (бой) маргылдааларга киржип, Оожум океан флодунга ат-алдары алгып турар. Арткан уруглары школачылар.

Шагаан-Арыгда уругларның уран чүүл школазының танцы клазының 5-ки, ниити билиг школазында база 5-ки клазында өөренип турар уруун Арина Монгушовна чаптап чугаалаар болду. Чүге дизе, оозу чамдыкта кичээлге белеткенир үе тыппайн баар болгаш шугулдай-даа бээр. Чаш кижиге ийи өөредилге черинге өөренип деп чүве амыр эвес болбайн канчаар. Талантылыг база бир кижиниң өг-бүледен өзүп олурарын ие чугаалап орда, ооң сеткилинде чоргааралдың оду карактарындан кыптыгып көзүлдү.

Кожуунга уран чүүл-даа көрүлдези болу бээрге, Дөңгүр-оолдарның өг-бүлези кыдыынга кыстынып чыдып калбас. Өг-бүле дуэдин ада-иези уярадыр бадыра бээр, а танцы-сам уругларынга онаажыр.

Ада-иениң ажы-төлге үлегериниң чараш бир чижээ болдур. Спорттуң янзы-бүрү хевириниң, уран чүүлдүң салым-чаяанныг кижилери бо өг-бүледен кижизиттинип үнүп орар. Спортту, уран чүүлдү күш-ажыл-биле согажалап кээрге, улуг боттарының, уруг-дарының-даа мөзүзүнге хилег-човаг чок ышкажыл. Өг-бүле шыдаар шаа-биле дузалал ажыл-агыйын тудуп, үйгу чок Улуг-Хемниң эриинде чаттылгаш чалыы хоорай Шагаан-Арыгда бир онзагай өг-бүле боор, чонун чоорган, хөйүп хөйлен кылдыр чурттап, ажылдап чоруурлар.

Валентина САТ.
(«Шынның» корр).

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА БОЛГАШ ОЛУННУҢ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы), Н. С. Эрген (харыысалгалыг секретарь).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агыйы — 3-36-82. 3-34-57, культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11, очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03, корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш масса лыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының сагылдазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.
Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007.
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга арыны. Тиражы — 15460. Индекс 54240. Чагыг № 35 — 274.